

ՅՈՒՍԱՐԵՐ

I

ԲՈԼՁԵՒԻՋՄԸ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

II

ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐ ԴԱՏԱԽԱԶԸ

III

Ո՛Վ Ե ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ
ԴԱՇՆԱԳՐԻ

1948

329.14

463

Բ 81 Բողեկյան և
Ունեւորացիներ

I

ԲՈՒՇԵՒԻԶՄԸ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

II

ՋԱՄԱՅՆԱԿԱՐ ԴԱՏԱԽԱԶԸ

III

ՈՎ Ե ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ
ԴԱՇՆԱԳՐԻ

1948

A II
81163

978

463

II

III

1881

«ՅՈՒՍԱՐԵՐ»

ԲՈԼՇԵՒԻԶՄԸ

Ե Ի

ՂԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ...

(ԹՌՈՒՑԻԿ ԱԿՆԱՐԿ)

1920 էն ասդին, 28 տարիներ շարունակ, բոլշևիկները, առանց երբեք ձանձառնալու, կը դառնան մեր շուրջ, ինչպէս երկիրը՝ արեւի...

Բոլշևիկներու ամենասիրական դօրձը—մեզ թաղելու այս արարողութիւնն է.

Այս ուղղութեամբ ամենէն հանդիսաւոր ակթը կառարկեցաւ Երնանի մէջ. 1923 Նոյ. 20 ին.

Մայրաքաղաքի պետական, թատրոնի շէնքին մէջ, վերին հսկողութեան տակ Զեկայի, 250 «դաշնակցական» պառգամաւորներ խմբուեցան, իրենց հետ ունենալով լիազօրագրերը 3247 դաւանաւոր «դաշնակցական»ներու:

Ալեքսանդրապօլի, Ղարաքիլիսէի, Դիլիջանի շըրջանի, Ղաթարուի, Լուիի, Զալալ-Օզլուի, Բաշգետանիի և Դարալագետաղի «դաւանաւոր»ները 3247 ի մէջ չէին մտներ. Այս շրջաններու «պառգամաւոր»ները ուշացած ըլլալով՝ համապատասխան չէին մասնակցեր:

Ըստ «Նախնական» Բիւրոյի տեղեկատուութեան, յայտարարութեամբ հեռացողներէն զատ՝ չատեր հե-

աւցած էին Դաշնակցութենէն աւանց որեւէ յայտա-
բարութեան...

Դիչ աւելի ուշ նոյն Երևանի ժէջ գումարեցաւ
«Երիտասարդ. դաշնակցական»ներու համագումարը,
80 «Պատգամաւոր»ներու մասնակցութեամբ:

Համագումարները կողգային հանգիստաւորապէս
լիկլիդացիայի՝ «հաշտարգար»ի ենթարկելու Դաշ-
նակցութիւնը և զայն ընդմիջադե եղման դնելու:

Ահա այն բանաձեւը, որ միաձայնութեամբ քւէ-
արկեցաւ 1923 Նոյ. 20ի համագումարին կողմէ:

«1.— Լիկլիդացիայի ենթարկել Հ. Յ. Դաւենակ-
ցութեան բոլոր կազմակերպութիւնները Հայաստա-
նում:

«2.— Հաստատել գաւառական եւ օրջանային
կոնֆերանցիաների որոշումները դաւենակցական սե-
ղական կազմակերպութիւնների լիկլիդացիայի մա-
սին:

«3.— Առաջարկել Ադրբէջանի, Վրաստանի եւ
Խորհրդային Հանրապետութիւնների սահմաններում,
այլ եւ Տանկաստանի ու գաղութանայ միւս վայրե-
րում գտնուող դաւենակցական աւխաստուր շարքերին
մեր օրինակով լուծել դաւենակցական կազմակեր-
պութիւնները եւ ցրել ղեկավար մարմինները սեղե-
րում:

«4.— Անվաւեր յայտարարել Դաւենակցութեան
բարձր կուսակցական մարմինների կողմից տրած
կուսակցական մանդատներն ու յանձնարարութիւն-
ները:

«5.— Վճռական կերպով արգիլել Հ. Յ. Դաւ-
ենակցութեան արտասահմանում գտնուող բարձրագոյն
մարմիններին՝ հրապարակ գալ կամ յայտարարու-
թիւններ անել Հայաստանի կազմակերպութիւնների

անունից:

«6. — Սոյն որոշումներն ուղարկել Բ. Ինսերնացիոնալի միջազգային բիւրոյին ի գիտութիւն:

«7. — Դնել մեր բովանդակ ուժերը միջազգային բանուորա-գիւղացիական յեղափոխութեան եւ նրա մարտական շարք Գ. Կոմիսներնի տրամադրութեան տակ եւ յիսնել պատշաճ նրա դեկլարութեամբ պատշաճանելու հոնսեմբերեան մեծ յեղափոխութիւնը եւ նրա ծնունդը խորհրդային իսլամութեան նւանումները բոլոր հակայեղափոխական ուժերից եւ վտանգներից, լինեն նրանք որսից թէ ներսից» (տե՛ս «Գիտական գրական» «Արեգ»ի (Հաւանափութ) Թ. 2, 1924):

Միայն այս համագումարներով բուլղերիկները չհաճացան (տրամադրութեան համագումարներով Դաշնակցութիւնը հաշտարարի չենթարկեցաւ):

Երեւանի գիւհաւորները, ինչպէս ըսինք, յաճախապէս իրենց գրութիւններու մէջ նաեւ թաղման տրարագութիւններ կը կատարէին մեր վրայ:

Անոնք նախ մեր մօտը կ'աւետէին հայ ժողովուրդին, ապա կ'աւետէին մեր գիւղը եւ զայն կը դնէին գաղաղի մը մէջ. ամուր ամուր գաղաղը կը գամէին, ետքէն, ինչպէս վայել է հայ-քրիստոնեային, մեր գին յուզարկաւորներու հոծ բաղմութեամբ կը տանէին գերեզմանատուն, հոն կը կատարէին թաղման հանգիստարարարագութիւնը, ապա բուրջ հող կը նետէին մեր վրայ. վերջին «Հագոց»ը կ'ըսէին, պահապաններ կը կտրէին մեր շիրիմի շուրջ եւ ուրախ ուրախ տուն կը վերադառնային՝ մեր հազարթամբին տախտակ մը տնկելով հեռեկայ մակագրութեամբ, — «ԱՍՏ ՆԱՆԳՁԻ Լ. Թ. ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆ»:

Սակայն հազիւ տուն հասած՝ լուր կը հասնէր բոլ-

շեկկներուն, որ «Ղազարոս»ը մէկէն ելած է իր գիրքերմանէն, սարսափի մատնած զահագանները և ողջ-առողջ զառաւելի ելած գէղի Հայոց Ալիսարէն՝ իր ետեւէն գրեթէ համայն հայութիւնը տանելով...

Այս լուրը առնելով՝ բոյշեկիները նորէն կը թաղէին մեզ, մենք կրկին յարութիւն կառնէինք, և այսպէս անվերջ, 28 ամիներ շարունակ, 1930 էն, մինչև այսօր:

Տարիներ առաջ, եղբարարեալ բանաստեղծը՝ Եղիշէ Զարեանց՝ որուն գիծակած էր Չեկոսի Ղնատանէ-րուն մէջ իր գետիկն յունցի փշիկ, գրական կտորի մը մէջ — ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՊԱՐՈՆԸ ԿԱՄ ՊԱՐՈՆ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼԸ՝ խորագրի տակ — թաղման և յարութեան այս «առեւելած»ը հետեւեալ ձևով կ'աւար:

«Այս անգամ արդէն սպաւորութիւնս այն էր, որ ես հանգիստում եմ մէկին, որին ՏԱՐԻՆԵՐ ԱՌԱՋ ՏԵՍԵԼ ԵՄ ԴԱԴԱՂՈՒՄ (այս և հետագայ բոլոր ընդգծումները իմ է՝ Զարեանցէն. — Յ.)... Պարզ՝ սպաւորութիւնս այն էր, որ ես, չգիտեմ երկնային ի՞նչ զարմանալի հրաւում, հանդիպում եմ անս մի կենդանի ՆԱՅԵՑԵԱԼԻ, այսինքն ոչ թէ կենդանի ննջեցեալի, այլ աւելի հիւզ կը լինէր ասել՝ մի յարութիւն առած ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼԻ, որին ես իմնս իմ սեփական աչեւով ՏԵՍԵԼ ԵՄ ԴԱԴԱՂՈՒՄ կամ ՀԱՆԱՊԱՐԷ ԵՄ ԴԻԵԼ ՄԻՆՁԵՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՅՈՒՆ, եւ նոյնիսկ, Մի բո՞ր շող էլ ինքս ԵՄ ՅԱՆԵԼ ՎՐԱՆ՝ «հոգու հանգստութեան համար», ինչպէս ընդունած է այդ անել... Եւ անս յանկարծ, այսօր անսպասելի կերպով ելնում է դէմս նա, այդ հանգուցեալը, ոնց որ գեսնից կամ պատից բուսնելով... («Խորհրդային Հայաստան» 5 Ապր. 1925):

Տարիներ բաւերով նոյնը կը վկայէր 70 համար-նոց «Մեծ Խորհրդային Հանրագիտարան»-ը:

«ԴԱՆՇԱՆՈՒԹԵԱՆ» ներքաժ գրութիւն կը դա-
կեր հետեւեալ «Հետեցում»:

Ընկերվար շինարարութիւնը Հայաստանի մէջ
արմատէն պակելով դրամատիքութիւնը ետեւից մէջ,
մահացու հարւած կը նասցնէ դաւնակիզմին» (20-րդ
հ. 531):

Իսկ «ՀՊՅԿԿԿԿԿ ՀՈՐՑ»-ին ներքաժ «Խորհրդ»
Հանրագիտարանը կը փակէր հետեւեալ ժաշկերթով.

«Դաւնակցութիւնը այժմ կը գտնուի բարոյական
լիակատար փայլումի մէջ եւ իր ազդեցութիւնը կը
կորսնցնէ անգամ տարագիր գտնուածներու վրայ».

«Խորհրդային յեղափոխումէն ետքը Հայաստանի մէջ,
Դաւնակցութիւնը, անկասկածօրէն, դասապարտուած
է վերջնական կորուստի, եւ այդ կորուստով նոր էջ
մը կը բացուի «Հայկական Հարց»ի պատմութեանը
մէջ» (3-րդ հ., էջ 431):

Հաճախմար գուշակներու այս ժարդաւեցութե-
անը բղած են 1916-ին, ասկէ աւելի քան քսան տա-
րիներ առ սլո:

Մինչ իրողութիւնն այն է, որ Դաւնակցութիւ-
նը նաեւ այսօր, այս ժարդաւեցութենէն աւելի
քան քսան տարի վերջ, կազմակերպօրէն հզօրացնու-
ած խորսիւծ է Դաւնակցութեան մէջ, իսկ իբրեւ մտայ-
նութիւն՝ կ'իշխէ Հայրենի Երկրէն ներս:

Մեր երկրի իրական վարիչը՝ 1936 Յուլիոս 9-ին
խորհրդաւոր գնդակներու տակ արիւնլաշ գետին
փռուած Սղասի Խանիան՝ բան մը գիտէր անշուշտ
երբ իսկէն բախտակից — իրմէ քիչ մը աւելի ուշ գըն-
դակահարած — լուսաւորութեան նախարար՝ Դրաստա-
ժատ Սիմոնեանի կ'ըսէր:

«Խորհրդային իշխանութիւնը կասաստումի են-
թաւելելու դէպքում, դաւնակներն են այն միակնէ-

ալ ոյժը, որը կարող է անցնել իշխանութեան գոմարը:
«Ինտուիտ, մի որեւէ բան պատահելիս, ես եւ դու
կը փախչեմք եւ հայ ժողովրդի տէրը կը դառնայ
Դաւենակցութիւնը»:(«Խորհրդային Հայաստան», 1936
Հոկտ. 30):

Այս առգերը գրած և տպւած են Երևանի մէջ,
ուր իշխանութիւնները անթիւ անգամներ գեղեզման-
ներ փորած և բուռն ու խանդավառ պարանկաններ-
ով Դաւենակցութիւնը աջակցած են այդ գեղեզման-
ներու մէջ:

Հակառակ այս աթենսն՝ Դաւենակցութիւնը կըր-
կին ստեղծել:

Հակառակ բալլեիկներու հրատաշոր ըզձանքին՝
մեզած տեսնել Դաւենակցութիւնը, այս վերջինը չի
մեզներ, չ'ազգեր մեզներ:

Ընդհակառակն. որքան աւելի հայաձանքները—
բանասարկութիւններ, գնդակահարումներ և առեւան-
գումներ—կը ստատկանան Դաւենակցութեան գէթ, այն-
քան աւելի արիարար կ'աւելու և մեզներու կ'աջը
կ'արանայ յեղափոխական այս հին ու փառաւոր փա-
ղանգին մէջ:

Ինչո՞ւ այսպէս:

Ո՞ր է այս աւելումը բանալին:

Խ. Միութեան մէջ շուրջ 180 ցեղերու, ժողո-
վուրդներու և ազգերու նմոյշներ կան. այս 180-ի
մէջ 50 ժողովուրդներ գէշ շատ պատկառելի զանգ-
ւած մը ունին իրենց ետին:

Այս բոլոր ժողովուրդներու մէջ գործող քաղա-
քական կուսակցութեանց մէջ—միշտ նկատի ունինք
նախա-Հոկտեմբերեան շրջանը—ՀՆՊՊՅՆԸ՝ Հ.Յ. Դաւ-
ենակցութիւնն է:

Խ. Միութեան մէջ չկայ ժողովուրդ մը, որուն

ծօցին մէջ դարձող քաղաքական կադմակերպութիւն մը 58 տարիներու անցեալ մը ունենար իր ետին, ինչպէս որ Դաշնակցութիւնը ունի, մի՛շտ նոյն անունին տակ և խորքին մէջ մի՛շտ նոյն ծրագրով:

Ինչպէս որ չկայ նաև քաղաքական կադմակերպութիւն մը, որ այնքան տառապանքներ և ցնցող դէպքեր ապրած ըլլայ. որքան Դաշնակցութիւնը ապրեցաւ:

Եւ նկատել զէաք է. որ այս 58 տարիները ոչ թէ անւանական տարիներ էին, այլ անաք բաւորը լեցուն էին բուռն, լարած և յաճախ բախտակշիռ պայքարներով:

Հակառակ այս բոլորին—հակառակ իր ծեր տարիքին, իր փաթորկալից կեանքին և իր կրած տառապանքներուն—ան նաև այսօր նոյնքան երիտառարգ է իր հօգիւով, նոյնքան խանգովառ իր հաւատքով, և նոյնքան պատրաստ պայքարի և մահւան, որքան անկէ 58 տարիներ առաջ էր:

Ո՛ւր որոնել բացատրութիւնը այս տարօրինակ երևոյթի:

Ինչո՞ւ մասնաւորաբար Բաշկէի մը, հակառակ մեր դէմ մղած իր յամառ ու գաժան պայքարին և հակառակ իր բոլոր անկալիքներուն, անկարող եղաւ մեղ մահւան գատապարտել:

Ձախուղեցաւ իր ճիգին մէջ ոչ միայն գուրսը (ուր իսկն կ'աջակցէին բոլոր հակադաշնակցական տարրերը) այլև ներսը՝ հայրենի երկրին մէջ՝ ուրկէ բռնութեամբ վտարած էինք մենք:

Իր պայքարին մէջ մեր դէմ իրեն կուան ունենալով հանգերձ, Հայրենի Աշխարհը, ուր ինք մենաթիրաբար կ'իշխէր 1920-էն առէին, Բաշկէի մը, այնուամենայնիւ, պարտւեցաւ թէ՛ գուրսը և թէ՛

ներսը:

Եթէ աւտական ուրիշն ու աւտական բանակները
չըլլան, ոչ իսկ Մէկ ՀԱՏԻկ բոլորէիկ — արիւնքըն մէջ
ամենէն արին — ոչ իսկ Մէկ ՕՐ ալիւս չի մնար Հա-
յաստանի մէջ:

«ՄԻ ԲԱՆ ՊԱՏԱՀԵԼԻՍ. — Ինչպէս որ պիտի թուի խան-
քեան, — ԲՈՒՈՐԸ ԿԸ ՓԱԽՁԵՆ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՏԵՐԸ ՎԵՐԸՍ-
ՏԻՆ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՄՆԱՅ»:

Ինչո՞ւ ալիւս, ո՞ւր է արմատը այս աւելցուա-
ծին:

Ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը, հակառակ Բոլշեւիկի
ողաւած բոլոր ճիգերուն, չ'եւաւ ո՛չ երկրի և ոչ
ալ Դաշնակցութեան մէջ:

Ո՞ւր է այս երեւոյթին բացատրութիւնը:

Ամէն քաղաքական կազմակերպութիւն ի վեր-
ջոյ ալն է. ինչ որ իր քարոշած գաղափարները և
իր կատարած գործերն են:

Անխորհուրդ քաղաքական կազմակերպութիւնը, ինչպէս նաեւ
անխափառ քաղաքական կազմակերպութեանց գործունէ-
ութեանը մէջ գործերը միշտ կը համապատասխանեն
գաղափարներուն (նախադանքները և պարտութիւն-
ները երբեք էական չեն), որովհետեւ, ըստ իր ստատու-
թեան Գիւրգի, «խօսք» են կը ծագի «գործ»ը, և «բան»ը
կը դառնայ «ի սկզբանէ» ամէն ինչ, կը դառնայ —
ինքը Աստուծո:

Քաղաքական կազմակերպութիւն մը պարտու-
թեան մասնեւելու համար, պարտութեան մասնեւելէ առաջ
է անոր ահա այս գաղափարները՝ անոր Աստուծո:

Հոս, այս մա ինչ մէջ յաշնակցութիւնէ, որ քա-
ղաքական կազմակերպութիւն մը ինչնին կը մեռնի:
Յաշնակցութեան, սակայն, գաղափարականն պէտք
չ'ըլլայ. բայց երբեք ֆիզիքական:

Գաղափարակիրները խաչելով՝ գաղափարները
— չ թէ կը մեռնին, այլ կը յաղթանակեն:

Դահճի եսթաղանով անճիտա՝ գաղափարակիր
գլուխէ մը, ճիշդ է, աւատորէն արեւն կը հօսի, սա-
կայն միաժամանակ այդ նոյն գլուխէն, ինչպէս որ
հանճարեղ նկարիչը կը պատկերէր: Նոյն վայրկեա-
նին իսկ շքեղաբար լոյսի շագեր կը ճառագայթեն...:

Պէտք է՝ որ այս լոյսերը շողան. որովհետեւ
էականը այս գաղափարներն են և ոչ այն անօրը,
որ զանոնք կը պարփակէ:

Իսկ գաղափարները պարտութեան կտրելի է մատ-
նել միայն երկու կերպ. —

Կամ՝ պայքարի մէջ այդ գաղափարներու սման-
կութիւնը ապացուցանելով:

Եւ կամ՝ այդ գաղափարները հակառակորդէն նոյ-
նութեամբ իւրացնելով և գործադրելով:

Երրորդ կերպ չկայ:

Սակայն առաջին պարագային բաւական չէ մի-
այն քննադատել, միայն ժխտել, միայն հակառակօր-
դի գաւառած գաղափարներու սմանկութիւնը ապա-
ցուցանել:

Զուգակցաբար ապացուցանել պէտք է, որ քու
գաւառած գաղափարները, հակառակօրդի գաւառածին
բազմաթիւ, աւելի՛ վսեմ են, աւելի՛ արդար և
իրաւացի, աւելի՛ կենսունակ և ժողովրդացուի:

«Ի՞նչ կ'ուզէ» և «կեցցե՛ք»: — այս զոյգ նշանա-
խօսքերը, մէկը՝ հակառակօրդի, իսկ միւսը՝ քու գա-
ւառած Գաղափարի հասցէին, պէտք է ընթանան քով-
քովի, իրարից անբաժան և իրարու շուրջը նկեր:

Իսկ երկրորդ պարագային՝ միայն ձեւապէս հա-
կառակօրդի գաղափարները իւրացնելը բաւական չէ,
զանոնք նաեւ գործադրել պէտք է:

Ռուս ազգի բերեղատիպ առաջնորդներէն Չեր-
նիշսկիյ կը նկատէր, — «Քաղաքական գործունեու-
թիւնը — նեվսկիյ պողոտայի մայքը չէ» (Լենինկաւա-
րի խաւար, շիտակ, սալարկւած ու մաքուր պողոտան,
հարթ, մաքուր և անթերի մայթերով, ռարկէ կըր-
նայի քայլել մին, և իսկ դոց աչքերով. — «Յ.»):

Այս պողոտայի «մայթ»ը չէ՛ քաղաքականա-
թիւնը, կարելի չէ գաղափար մը և՛ իւրացնել և՛
չիւրացնել. կարելի չէ քառերով իւրացնել (գանգ-
ւածները խաբելով) մինչ գործերով այդ գաղափա-
րի գէ՛թ դործել:

Մանրիկ սուտերով անհատ մը կրնայ ոստիկան
մը ետքել, սակայն քաղաքական կուսակցութիւն մը
չի կրնար կեղծ ու խաբողի գաւառանքով տեաքար
զանգւածներ առաջնորդել:

Ինչ որ մտանան շնչի՞ք իբրև ընդհանուր սկզբ-
բունք՝ նոյնութեամբ կիրարկելի է նաև մեր կեանքի
նկատմամբ:

Բոլշևիկ մը մեր գէ՛թ մղած իր պայքարին մէջ
մեզ պարտութեան մատնելու միայն երկու ճամբայ
ունէր —

Ան կա՛մ պէտք է ապացուցանէր սնանկութիւնը
մեր գաղափարներու և կենսունակութիւնը իր գա-
ւառած վարդապետութեան:

Եւ կամ, մեզ անկարող հաշակելով մեր արդար
գաղափարներու իրացումին չէր, մեզմէ առնելով,
զսննք ի՞նք պէ՛տք է գործադրէր:

Պայքարի այս երկու ձևերէն մեկուն մէջ եթէ
յայտդէր Բոլշևիկը՝ լո՛ւի և ամբողջութեամբ չա-
հած պիտի ըլլար յաղթանակը և փարած մեր գերեզ-
մանը:

Այբապէս պիտի պարտուէր՝ ա՛յ անիկ մերացնե-

լով մեր գիրքը:

Ինչպէս յայտնի է, եղաւ այս վերոյինք. Բարչե-
ւիզիք տարածեցաւ պայքարի երկու ճամբաներէն թէ՛
մէկուն և թէ՛ միւսին վրայ:

Մենք, տարաբախտաբար, հնարաւորութիւն չու-
նինք քիչ-չաւ բաւարար պակով հարցը ներկայաց-
նելու հոս: Թերթի ժամ սինակները այս հնարաւո-
րութիւնը մեզի չեն տար. ուստի հարկադրւած ենք
ընդհանուր ձեով խօսիլ մեզ և Բարչեիզիք իրարմէ
բաժնող հիմնական հարցերէն առանկարար երկուքի՝
Ազգութեան և Հայրենիքի մասին:

Պայտար այս զոյգ արժէքներու շուրջ կուգայ
հինէն. նախա-Հոկտեմբերեան շրջանէն:

Գաղափարաբանօրէն մենք և Բարչեիզիք այս
հարցերու մէջ կեցած էինք հիմնովին հակառակ դի-
քերու վրայ:

Մեզի համար յաւիտեական արժէք մըն էր Ազ-
գը. մինչ Բարչեիզիք զայն կը նկատէր առժամա-
նակեայ երեւոյթ մը:

«Ժամանակակից ազգերը, — կ'ըսուցանէ Սթա-
լին, — արդիւնք են որոշ պատմացումի մը. արդիւնք
են դրամատիքութեան ծաղկման: Այստեղանութեան
հաւելյալարով եւ դրամատիքութեան զարգացումով
միաժամանակ սկիզբ կը դրի մարդոց համախմ-
բումին ազգութեանց ճիւղումով» (Սթալին — «Մարք-
սիզմը եւ ազգային-զաղութային հարցը»: Մոսկւա,
1938, էջ 65):

Սթալին կը կոկնէր այն, ինչ որ իրժէ առաջ
վարդապետած էր լեւին:

«Ազգային հարցի հանդէպ Մարքս եւ Լենինը
ընդհանրապէս վերաբերած են խօսօրէն բնադասա-
բար՝ ընդունելով անոր պայմանադրօրէն պատմա-

կան նշանակութիւնը: «Բանուորական հարց»ի բաղ-
դասումով, ազգային հարցի ստորադաս արժէքը են-
թակայ չէր ո՛չ մէկ կասկածի Մարտի համար, (Լե-
նին — «Աւերողական Գործեր», հ. 17, Մոսկւա, 1921,
էջ 459-460):

*Համաշխարհային կուսակցութեան ԺԲ. համագումարին (17-23 Ապրիլ 1923). ուր կը քննէր ազգա-
յին հարցը, Սեփարին. որ զեկուցաբերէ էր հարցի.
անդադաւնալով քիչ վերը յիշատակած քաղաք-
քիւն, կը յայտարարէր.*

«Հոս շատերը ապաւինեցան վլասիմիր Իլիչի
գրութեանց եւ յօդածներուն. ես պիտի չուզէի յի-
շատակել անունը իմ ուսուցչիս՝ ընկ. Լենինի՝ որով-
հետեւ անիկա հոս չկայ (վրասիմիր Իլիչ)՝ Լենին՝
այդ օրերուն հիւանդ տառակած էր. — «Յ.»): Այնուա-
մեծայնիւ, ես հարկադրւած եմ յիշատակել անվիճե-
լի նշանակութեան (աքսիոմայի) հանգամանք ունե-
ցող կտոր մը, որ ոչ մէկ քիւրիմագուրիւն չի յա-
րուգաներ, որովհետեւ Ընկերներու Միջին Մէջ ոչ Մէկ ՏԱ-
ՐԱԿՈՅՍ ՉԻՆԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻ ՏԵՍԱԿԱՐԱՐ ԿՇՈՒ ՄԱՍԻՆ
(ընդգծու ձեւերը՝ մեղմէ. — «Յ.»): Ինքնորոշման նիւ-
սած յօդածին մէջ լեցնարկելով Մարտի նամակը
ազգային հարցի մասին՝ ընկ. Լենինը հետեւեալ եզ-
րակացութեան կը յանգի.

«ԲԱՆԻՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԲԱՂԴԱՏՈՒՄՈՎ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻ
ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՐԺԷՔԸ ԵՆԹԱԿԱՅ ՉԷ Ո՛Չ ՄԷԿ ԿԱՍԿԱԾԻ ՄԱՐՏԻ
ՀԱՄԱՐ» (ընդգծու ձեւերը՝ մեղմէ. — «Յ.»):

«Հոս միայն երկու տող է, սակայն այդ երկու
տողը կը վճռէ ամեն ինչ: Ահա ասիկա է. որ գոց
պէտք է ստովին (ուսերէնի բէջ՝ «Իրենց քիթին
ողտք է քերթին».) մեր շարք մը պահանջ-
ւածէն ասիլի փութաջան ընկերները» (Լենին եւ ՍՍԱ-

լին — «Ժողովածու Կովկասի պատմութեան ուսումնասիրումին վերաբերող գրութիւններու», հ. Բ. Մսկււտ, 1936, էջ 592)։

Եւ ճիշտ էր Սթալին. էականը տողերու քանակը չէ, այլ այն որակը, հիմնական գաղափարի ժր այն խտացումը, որ տեղ գտած է այդ քանի ժր տալերու մէջ։

Իր բարձր հեղինակութեամբ Լենին կուգար զեկայելու. յիշատակութեամբը Մարքսի աշխատանք, որ «տեսականորէ կշիռ»ը ազգային հարցի, բանտարկան հարցի բազմատուփով. շատ աւելի նազ է, որ այդ իսկ պատճառով ազգային հարցը, իրաւ ստորագրաս է երկրորդական արժէք, ենթակայ է գերաբային՝ բանտարկան հարցի շահերուն։

Լենին բաւերու հետ խաղայ չեր սիրեր. իր սիրելիութեամբ ան իրեն ժրցակից չունէր. երբ պէտք կար, երբ անհրաժեշտ կը գտնէր, ապշեցուցիչ անպատկառութեամբ մը կ'ըսէր ամէն բաւ յստակ ու որոշ։

«Յանգիւն Լենինի, — այս գերջինի մահուան տարիթով կը նկատէր Վ. Չերնով. — գերեզման կը մտնէ ուս յեղափոխութեան ստեղծած նկարագիրներու մէջ ամենէն խոնար» («Վոլիա Ռոսիի», Փրակ 1924 թիւ 3, էջ 36)։

Նկարագիր է խոնար — ամենէն աւելի ա՛յս սիրելիութեան է ա՛յս անպատկառութեան իմաստով։

Եւ որովհետեւ այսպէս էր իր նկարագիրը, ուստի Լենին առանց որեւէ բան քողարկելու, պարզ ու արոշակի կը յայտարարէր։

«Մենք կը վստահենք, որ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՇԱՀԵՐՈ ՐԱՐՁՐ ԵՆ ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՀԵՐԷՆ, ՐԱՐՁՐ ԵՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇԱՀԵՐԷՆ» (Ն. Ժուռնալ, Գիւնք XVII, էջ

153), իսկ Երևանի քաղաքի մեր մեծագույնը —
նեցող հայ ժողովրդի մասին է, այլ աշխարհածա-
լայ առաջ երկրի. Երևանը անսրազգային և զեռական
չահերու մասին է...

Եւ լենին ի՞նչ աղբի և ի՞նչ պետութեան շահերը
վառ կը դասէ համաշխարհային ընկերավարութեան
շահերէն, որովհետեւ ընկերավարութեան մէջ մնայուն
և ճիմնական տարբէք կը տեսնէ. մինչ, ազգութեան
(եւ պետութեան) մէջ՝ առժամանակեայ և երկրորդա-
կան:

Ազգութեանց ծառերը կապելով որոշ պատմա-
յրբանի մը. իբրեւ արեւին ջրազառ-տնտեսական
որոշ պայմաններու, լենին և Սթալին ատով իսկ կը
նախաճգնեն ոչ միայն ազգութեանց սկիզբը, այլ և
անոնց անհետացման սլանդ:

Այն պայմանները, որ ծնունդ տաւ էին ազ-
գութեանց. այդ պայմաններու վերացումով ալ պի-
տի վերնային նաեւ ազգերը:

Այսին որոշ. դրամատիքութեան արդանքին ծնած
ըլլալով՝ գրամատիքութեան իրողականումի և ընկեր-
վարութեան յաղթանակով ալ ընդհիշող պիտի չհա-
նային ազգերը:

«Պատմական փաթեկորի» մը՝ առժամանակեայ
եռեւթ մը ըլլալով, ազգերը. իբրեւ աղբիսին.
պիտի անցնեն պատմութեան, երբ պատմութեան
անցնեն իրենց ծնունդ տալով պատմական — ընթացիկ
և առժամանակեայ — պայմանները:

«Ինչպէս ընկ. Սթալինն է ասում, — փորձաւոր-
ներէն Պ. Սթալինն կը մեկնադրանէ «ազգերու հօր»
տնտեսներ, — ապագայում, երբ սոցիալիզմը երկադ-
րանակէ միջազգային մասնաբով եւ ոչ թէ միայն մի

եկերում, — մեր սոցիալիզմի անդամների եկերում, — սոցիալիզմը կոմունիզմի կենցաղ, սովորական երեւոյթ դառնալուն գուգրեցա՞ց՝ պետութեան, պարետարիատի դիկտատուրայի հետ միասին կ' ՍՍՍՆ շէճը՝ շէճի ՍՆՇՍՆՆԱԼ ՆՈՅՆՊԵՍ ՍՁԳՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ ԻՐԵՆՅ ԼԵՁՈՒՆԵՐՈՎ, ԻՐԵՆՅ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅՈՎ (ընդգծումները՝ մեզ է. — «Յ») — կը ստեղծուի սոցիալիստական մի ընդհանուր, թէ՛ բովանդակութեամբ եւ թէ՛ ձեւով ընդհանուր կուլտուրա, Մի ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵՁՈՒՆ» (ընդգծումները՝ մեզ է. — «Յ»):

Նաեւ այս «Մի ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵՁՈՒՆ» ճշգրիտօք փոքրաւորը կը մեկնաբանէր:

«Ինչպէս ընկ. Աթաիսնն է ասում, այդ լեզուն, ի հարկէ, չի լինի ո՛չ վերկոռուսական, ո՛չ գերմանական. այլ մի նոր լեզու կը լինի» (Պ. ՍԲԷԼԵՆՆ — «Հայաստանի բնակչութիւնը նախախորհրդային եւ խորհրդային երջաններում», Երևան, 1931, էջ 135):

Իսկ ինքը՝ «աղբերու հայրը»՝ ՍԹԱԻՆ՝ օր աղբերուն օրը կարդալով անոնց գերեզմանը կը փորէ՝ կը գրէր:

«Չեւով ազգային եւ բովանդակութեամբ սոցիալիստական կուլտուրաների բարգաւաճումը պրոլետարիատի՝ մի երկրում ունեցած դիկտատուրայի պայմաններում՝ ԱՅՒ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆԵՐԸ ՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵՁՈՒՎ ՍՈՅՆԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ՄԵՋ Ի ՄԻ ՁՈՒԼԵՆՈՒ ՀԱՄԱՐ (ընդգծումները՝ մեզ է. — «Յ»), այն ժամանակ, երբ պրոլետարիատը կը յաղթանակի ամբողջ աշխարհում, եւ սոցիալիզմը կը դառնայ կենցաղ. — հէկնց սրանումն է ազգային կուլտուրայի լեւնինեան հարցադրման դիալեկտիկութիւնը» (անդ. էջ 135):

«Հայերէն»-ը՝ անասը եւ ոճը՝ բարբառս (Թարգ-

մանչի շնորհիւ), սակայն որոշ ճիշտով մը՝ իմաստը յորիւ հասկնալի:

Լենին համայնաժար կուսակցութեան մէջ ամենէն հեղինակաւոր մեկնաբանն է Մարքսեան վարդապետութեան: Այս վերջինը բիւր ձեւերով կարելի է մեկնաբանել, սակայն կուսակցութեան մէջ զարտաւարիչը ա՛յն մեկնութիւնն է, որ Լենինը կուտայ:

Մարքսեան վարդապետութիւնը համայնաժար կուսակցութեան մէջ ժողովրդականացնողը—Լենինն է:

Սթալինը՝ Լենին չէ:

Լենին ոչ միայն մեծ մարտավար մըն էր այլև մեծ տեսաբան մը:

Այդպէս չէ Սթալինը. ան գործնական ոյժ մըն է և ոչ տեսաբանական, իր մարզը կենդանի կեանքն է և ոչ տեսութիւնը:

Սակայն այս ըսել չէ, որ Սթալինը իսպառ հեռու է տեսութեանց աշխարհէն:

Ան այսօր Խ. Միութեան մէջ ճանչցած է իբրեւ տեսաբանական աւաջին և ամենէն հեղինակաւոր գէմֆը:

Լենինեան վարդապետութիւնը բիւր ձեւերով կարելի է մեկնաբանել, սակայն կուսակցութեան մէջ զարտաւարիչը ա՛յն մեկնութիւնն է, որ Սթալինը կուտայ:

Լենինեան վարդապետութիւնը համայնաժար կուսակցութեան մէջ ժողովրդականացնողը—Սթալինն է:

Աւելին, այս գիծով՝ Լենինի խաղովակով՝ ճանի Մարքսեան վարդապետութիւնը ժողովրդականացնող ամենէն ճեղքնակաւոր դէմքը այսօր—դարձեալ Սթալինն է:

Սթալինը ունի ուրիշ աւաւելութիւն մը ևս:

Բացառիկ ձեռք յստակ, որոշ ու զարդ է իր սփը:

Այդպէս չէ լենինը. իր ոճը մանւածապատ է ու
խրթին. և իր աւուերէնը՝ անճկուն և անդիւրըմբանի:

Սթալինը, ճիշդ է, չունի լենինի յանգագու-
թիւնը՝ բացառիկ սիրիքութեամբ մը ամենէն վայ-
րագ ու բարբարոս գաղափարները միկին ու անվա-
րան արտայայտելու («դիսաւորեալ կոպտութեամբ եւ
գրեթէ ճիճիլիսական սինիֆուրեամբ մը կը սիրէր
արտայայտիլ Լ. Թոլստոյ, ան չէր սիրեր որեւէ գու-
նաւորում: Այս բանին մէջ ան շատ նման էր Լենին-
ին», կը նկատէ Ն. Պերեպեխին իր «Ռուսական Գաղա-
փարը» գիրքին մէջ, էջ 184):

Սակայն լենինն ալ իր հերթին չունի Սթալինի
ոճի պարզութիւնը: Ամենէն խրթին գաղափարն իսկ
երբ անգաւազուած է Սթալինի գլխին մէջ և իւրաց-
ւած իրմէ, իր գրչին տակ ամենէն գիւրըմբանելի
կերպարանքը կ'աւանդէ:

Լենինը յաճախ կ'արելի է ե'ւ չհասկնալ, մինչ
Սթալինը չհասկնալ երբեք կ'արելի չէ:

Նայեն են երկուքը—ե'ւ նման, ե'ւ տարբեր—
նաև կենդանի խօսքի մէջ:

Երկուքն ալ հանտարներ չեն. սակայն «Լենինը
նոնսոր չըլլալով՝ աւելին էր, քան նոնսորը», ինչ-
պէս որ Չերնով կ'ըսէր իր յիշատակած յօգւածին մէջ,
մինչ Սթալին երբեք հանտար չէ (ի գէշ աւուերէն
կը խօսի շեշտած վրացական առագանջութեամբ մը):

Լենինը հսկայ մըն է Սթալինի բազմաթիւ մար-
տկոյն իրողութիւնն այն է, որ անոր ամբողջ բա-
նութեամբ և համառարած սարսափի մէջ, այսօր հե-
ղինկաւորապէս կը գրուէ Սթալինը:

Այս ընդարձակ շեղումը կատարեցինք լոկ ըսե-
լու համար, որ լենին և Սթալին ազգային հարցի
մէջ կը ներկայացնեն—լրիւ և ամբողջութեամբ—

Մարքս-Լենին-Սթալինեան ժողովրդավարութիւնը:

«ԲԱՆԻՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԲԱՂԴԱՏՈՒՄՈՎ. — Կր դռէ Լենին — ՈՐԳԱՅԻՆ, ԿՈՐՅԻ ՍՏՈՐԱԳՈՒ ՍՐՃԷՔԻ ԵՆԹԱԿԱՅ ԶԵՐ Ո՛Ջ ՄԷԿ ԿԱՍԿԱՍԻ ՄԱՐՔՍԻ ՀԱՄԱՐ»:

Իր ուսուցչի այս պատգամը մեկնաբանելով՝ ըՍթալին արգար իրաւունքով կը նկատէր.

«ՀՈՍ ՄԻՈՅՆ ԵՐԿՈՒ ՏՈՂ Է, ՍԱԿԱՅՆ ԱՅՂ ԵՐԿՈՒ ՏՈՂԸ ԿՐ ՎՃՈՒ ԲԱՄԷՆ ԻՆՁ»:

Իր հետեւին Լենին կը յայտարարէր.

«ՄԵՆՔ ԿՐ ՎԿԱՅՆԵՔ, ՈՐ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՂԵՐԸ ԲԱՐՁՐ ԵՆ ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՂԵՐԷՆ, ԲԱՐՁՐ ԵՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՂԵՐԷՆ»:

Եւ կամ.

Սթալինեան ազգային քաղաքականութեան նըպատակն է. — զայն կը մեկնաբանէր երևանի համալսարանի պրոֆէսոր Գ. Աւետեան՝ «ԼԵՏՁԼԵՏԷ ԱՆԼԵՏԱՅՆԵԼ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԻՐԵՆՅ ԼԵՁՈՒՆԵՐՈՎ, ԻՐԵՆՅ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆԵՐՈՎ»:

Իւ հետեւին Սթալին կը ժկայէր. «Իրենց նըպատակն է՝ «ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆԵՐԸ ՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵՁ-ԻՈՎ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ՄԷՋ Ի ՄԻ ՁՈՒԼԵԼ»:

Չափազանց ընդարձակ և հարուստ է նիւթը, զայն նայնիսկ չափով մը կարելի չէ սպառել այս սեղմ սխեմաներու մէջ, ուստի շտտանանք այս քանի մը տեղերով:

Այսքան հիմնական է տարբերութիւնը Բալչեկի և Դաշնակցութեան միջև ազգային հարցի մէջ.

Արդ, այն պայքարին մէջ, որ տարւեցաւ ազգային հարցի շուրջ, մեղմ է ո՛վ քաշւեցաւ իր պաշտօնական գիրքերէն:

Ո՛վ քաղաքակց իր վարդապետութիւնը՝ զայն իրարգաւթնէ ներկայացնելով զանգւածներուն:

Բայր զայսմաններու տակ—ս'չ Դաշնակցութիւնը:

Ան այսօր աւերի հաստատամտօրէն՝ քան երէկ, և երէկ ոչ այնքան խանգարաւ շունչով՝ որքան այսօր. կաւչած կը մնայ իր հին ու ծանօթ քաւանանքին՝ Աղագութեան մէջ տեսնելով մեր աշխարհի գերազան և յաւիտենական արժէքներէն մէկը:

Բայշէկը կոցաւ մեր այս ըմբռնումին անհիշք ըլլալը ապացոյցանել:

Երբե՛ք:

Ոչ միայն չկոցաւ. այլև ձեռնալէս—տարաբախտաբար կեղծելով ու սնելով—գգալի զիջումներ ըրաւ մեզի՝ ինչ «տեր կանգնելով» աղգային հարցին...

Եւ երբ այս է իրողութիւնը. ի՞նչպէս կ'ուզէք, որ Բայշէկը գաղափարական աղայքարի մէջ կարողանալ Դաշնակցութեան գերեզմանը փոքրի:

Ի՞նչպէս կ'ուզէք, որ հայ ժողովրդի ստատահան զանգւածները, թէ՛ դուրսը և թէ՛ մայր երկրի մէջ, որոնց հագին և միտքը խթաբարած չեն իւրատիպ լրվանքիմականութեամբ մը. հեռէին Բայշէկի մին և ոչ Դաշնակցութեան:

Ի՞նչպէս կ'ուզէք, որ այդ զանգւածները—խորքին մէջ աղքատ մարտիկ—ընթանան այն հոսանքին ետեւէն, որ զիրենք և իրենց հագնական—հարուստ ու բազմադարեան—գանձերը գէղի անհետացում և դէպի մահ կ'առաջնորդէ...

Անհնարին է այս, հակառակ կենսաբանութեան, մեղմէ անբաժան յարատեւումի. գոյութեան և կեանքի հզօր և անգիմադրելի բնազդին:

Այդ է պատճառը, որ հալածական Դաշնակցութիւնը այնքան գիւրութեամբ գաղափարական աղայքարի մէջ փախուստի կը մտանէ իշխանապետող Բայշէկի մէջ միշտ հայ ժողովրդի անմրցանկից առաջ-

նորդը մնալով:

Սակայն նոյնն է նաև Հայրենիքի հարցին մէջ, որ նիւթեղէն անօթն է հոգեղէն գանձի՝ Ազգութեան:

Այս երկուքը մի են և անբաժան, գրեթէ նոյնացած իրարում:

Ինքնաբերական մեծութիւն մըն է նաև Հայրենիքը, նոյնքան յաւիտենական, որքան ինքը Ազգը:

Այս չէ, սակայն, Բոլշեւիկ մի ըմբռնումը հայրենիքի մասին:

Բոլշեւիկ մը նաև Հայրենիքի մէջ՝ իբրև գաղափար և խորհուրդ՝ կը աշխատէ սոցիալականացնելու երկուսը մը, ծնունդ գաղափարական որոշ գաղափարներու:

Այս գաղափարներու անհետացումով՝ ընկերվարութեան յազթանակով գաղափարաբանութեան վրայ՝ ընդամիշտ գիտի անհետին ոչ միայն ազգերը, այլ և աշխարհը հայրենիքները, և գիտի ստեղծել միալեզու ու միաշունչ մէկ մարդկութիւն՝ աշխարհածաւալ մէկ և ընդհանրական հայրենիքով:

Եւ ճիշդ այդ գաղափարով, այս միակ ու գերադաս ինքնաշարժը նկատի առնելով, բոլոր մասնակի խնդիրները՝ ազգի մը, հայրենիքի մը դատը պէտք է ստորագրուել ընդհանուր շարժման, պէտք է զոհ բերել այս շարժման շահերուն:

«Դեմոկրատիայի մասնակի պահանջները, — կ'ըսուցանէր Լենին, — եւ ասոնց կարգին նաեւ ինքնաշարժական պահանջը, բացարձակ (ազգային) չէ, այլ ՄԱՍՆԻԿՆ է (այս և հետագայ ընդգծումները իրենք՝ Լենինէ. — «Յ.») համադեմոկրատական (այժմ՝ համընկերվարական) ՀԱՄԱՇԱՐՎԱԶՄՆԵՐ շարժման: Հնարաւոր է, որ որոշ ու առանձնակի դէպքերու մէջ մասնակի հակասէ ամբողջին, այդ պարագային մասնակի պէ՛տք է մերժել. Եւրոպայի Բանի մը մեծ ու մեծագոյն ծո-

ղովուրդներու ազատագրումը պէ՛տք է վեր դասել՝ փոքր ազգութեանց ազատագրման շահերէն: Մասնաւորի շահերը պէ՛տք է ստորադասել ընդհանուրի շահերուն» (ԼԵՆԻՆ — «Ամբողջական Գործեր», հ. XIX, 1921. Մոսկւա, էջ 204—205 և 257-258):

Մեկնաբանելով իր ուսուցչի այս պատգամը — այն եւ՛է՛ երբ «մասնիկ»ը կը հակասէ «ընդհանուր»ին՝ շայն զէ՛տք է մերժել: — ՍԹԱԼԻՆ կը գրէր:

«Այսպէս դուած է հարցը ազգային անջատարժումներու մասին, հաւանականութեանը մասին, նոնց յետադէմ բնայթի, եթէ, ինտրիկէ, մենք հարցը դիտելու ըլլանք ոչ թէ ձեռնական տեսակէտէ, ոչ թէ վերացական իրաւունքներու լոյսին տակ, այլ որոշակի (տեղեւոր) կերպով՝ յեղափոխական բարձրման շահերը նկատի առնելով» (ՍԹԱԼԻՆ — «Լենինի խորհուրդի Հարցեր», Մոսկւա, 1945. թ. 7. հրատ. էջ 48):

Ի՛նչ մը մեկնաբանելով զէ՛տք է այս պատգամը, որոնց տակ, ի գէ՛տք է թափանցել մեզի նաեւ Հայ Դատը:

«Դեմոկրատիայի մասնակի պահանջները, — անգամ մըն ալ յիշատակենք Լենինի խօսքը՝ զայն ընթերցողի յիշողութեանը մէջ թաղանթանդով հաստատելու, — եւ անոնց կարգին նաեւ ինքնորոշման պահանջը, բացարձակ (ապոստոլիկ) չէ, այլ ՄԱՍՆԻՆ է (այս և հետագայ ընթացքները իրմէ՛ Լենինէ. — «Յ.») համադրման հրահանգ (այժմ՝ համընկերվարական) ՀԱՄԱՆԻՍԱՐԶԱՅԻՆ բարձրման: Հնախառն է, որ որոշ ուսումնական դէպքերու մէջ մասնիկը հակասէ ամբողջին, այդ պարագային մասնիկը պէ՛տք է մերժել. երեւոյթի փանի մը մեծ ու մեծագոյն ժողովուրդներու ազատագրումը պէ՛տք է վեր դասել փոքր ազգութեանց ազատագրման շահերէն: Մասնաւորի շահերը պէ՛տք է ստորադասել ընդհանուրի շահերուն»:

իր սուսուցչի այս ազատագրման մեկնաբանելով՝ ըս-
թալին կը հասկցնէր, որ Բալլէիզի մը ազգերու ինք-
նորոշման «ջատագրում» հանդեսանալով, ոչ թէ Սկըզ-
բոնի կը ազատագրեն — «Ձեռնակուն Տեսակէ՛ճ» և «Վերս-
Ցակուն Խուրդի» — այլ արշակի քաղաքականութիւն
կը տանի...

Բալլէիզի մը լոկ այն ազգային շարժումները կը
ազատագրեն, որոնք նպատակաւ են «յեղափոխական
սարժման — ընդհանուր և համաշխարհային» («Յ.») —
սաներուն», այլապէս զանոնք կը մերժեն...

Քիչ մը կանգ առնենք սուսուցչի և իր աշակեր-
տի այս առջերուն վրայ, որոշ հոնաւ առնոց տակ ինչ-
պէս ըսինք, թաքնւած կը մնայ նաեւ Հայ Դատը:
Սակայն նախապէս երկու խօսք — սկզբունքի մը
առիթուք:

Հենին կը յայտնէ, որ «Մենք ՈՒ ՄԵՆԱԳՈՅՆ Ժողով-
Վորդներու Ազատագրութիւն Պիտի Է Վեր ԴԱՍԵԼ Փոքր Ոգ-
րոնութեան Ազատագրութիւն ՇԱՀԵՐԷՆ»:

Ինչպէս կը տեսնենք ազատագրման հարցին մէջ
վերին հաստիւրդը Սեբոսիտի չէ, այլ՝ ԲԱՆԱԿԸ:

Ազատագրման հարցին մէջ Փոքրը տեղ է զս-
հարեռն, Մենին, ՏԻԱՐԸ՝ ԶՈՐԱԽՈՐԷՆ, ԱՆՊԱՇՏՊԱՆԸ՝ ՊԱՇՏ-
ՊԱՆԻԱՇԻՆ:

Այս սահմանեցուցիչ անբարոյութիւնը կը քա-
րազի երկրի մը մէջ, ուր ազգած ու ստեղծագոր-
ծած է Տոսթաւսկի, և ուր իւրաքանչէր քաղաքացի
(«եղբար Քաղաքացիներ» ու մէջ):

«Գերագոյն ներդաշնակութենէն իսպառ կը ճը-
րածարիմ: Անիկա չարժեք անգամ կաթիլ մը ար-
ցունքիկը ճառապած մանուկի»:

Եթէ մեր երազած ներդաշնակ, խաղաղ, բար-
դաւան, արդար և իրաւահաւասար աշխարհը պիտի

գալ, ուրիշներու գրկան օին և տառապանքին գնով. Գիտի գալ, մեղմէ անգամ անմեղ ժանուկի մը կաթի, մը արցունքիկը (ս; իսկ արցունքը) զոհանջելով՝ նման աշխարհ մը մեղի տէտօ չէ...

Եւ իսկ Բարամագով Աստուծոյ կը վերադարձնէ իր տոմար, որով արժանաւ էր այդ ներդաւանակ աշխարհը մտնելու...

Այս երկրին մէջ է ահա, ուր յանուն բնկեղծարուեստի, յանուն գայիք ներգաշնակ աշխարհի բաց կեողոյ կը քարոզէի՝ մեծ ու մեծագոյն ժողովուրդներուն զոհ բերել փառք ու անպաշտպան աղագործ...

Բայց դաւանադրածնականին՝

Ինչպէ՞ս լենին կը յարգուէր փառքերը զոհել մեծերուն և մեծագոյններուն:

Առեւտրի—աւերի ճիշտը՝ Թիւրքիոյ—օժանդակութեան տէրքը ունենալով իր միշտ օգուտաւոր մէջ «Գրամատիոական Առեւտրի»-ի գէմ՝ լենին կը յարգուէր աղագոյն ո՛չ մէկ երեսի ոչ յարուցանել, Առեւտրի, ճիշտը՝ Թիւրքիոյ մէջ:

Լենինի Թիւրքիոյն շուրջով՝ բաշխելի Բ. Բարեան կը նկատէր:

«Այս հիմնական ըմբռնումներու (այսինքն՝ Լենինի վերի Թեմիսիսիսիս. — «Յ.») յայտնի տակ հասկնալի կը դառնայ խորհրդային քաղաքականութիւնը Հայկական Հարցի մէջ. այդ քաղաքականութեամբ ոչ թէ բաղանջները անցան ազգի մը եւ իր շահերը—սուտ պարագային ոչ թէ շահերը հայ ժողովրդի—այլ համաշխարհային յեղափոխութեան եւ համայն բանուորութեան յաղթանակի շահերը իբրեւ ուղեցոյց աստղ պէտք է հանդիսանան յեղափոխութեան մարտապետին համար» (Բ. Բորիսով—«Արմենիա», հ. Բ. Մասիկ.

ւա, 1929. էջ 264)։

ինչպէս տեսանք, տառք տառին ճիշդ նայելը կը
թելադրէր նաեւ Սթալին։

Լենին և Սթալին մեր հայրենիքի մէջ պայքա-
րի ՄԻՋՈՅ կը տեսնէին և ոչ ՆՊՍՍՍԿ։ ՄԱՍՆԻԿ կը տես-
նէին և ոչ ինքն իր մէջ ԱՄԲՈՂՋ Բը, անոնք Հայաս-
տանի մէջ կտեսնէին ՍՏՈՐՄԻՍ արժէք մը, ենթակայ
աւելի ԲԱՐՁՐ նպատակի մը՝ համաշխարհային յեղա-
փոխութեան և համայն քանդութեան յաղթանակի
շահերուն։

Այս լոյսին տակ—բարեբաղին իրաւացի է Բ. Բը-
եան—միանգամայն հասկնալի կը դառնայ այն նենգ,
այն վատագի ու հաւաքից քաղաքականութիւնը, որ
Խորհրդային իշխանութիւնը տարաւ Հայկական Հար-
ցի մէջ։

Այս լոյսին տակ հասկնալի կը դառնայ նաեւ այն
քաղաքականութիւնը, զոր ան այսօր կը տանի։

Նաեւ այսօր Հայկական Հարցը երբեք ՆՊՍՍՍԿ, է,
այլ ՄԻՋՈՅ։ Երբեք ինքն իր մէջ ԱՄԲՈՂՋ է, այլ ՄԱՍ-
ՆԻԿ։ Նաեւ այսօր Հայկական Հարցը երբեք դառնած
չէ ՍՏՈՐՄԻՍ արժէք մը քայլաւէ՛ ենթակայ աւելի ԲԱՐՁՐ
նպատակի մը, այն է՝ համաշխարհային յեղափո-
խութեան շահերուն ընդդէմ «դամաւորական» աշ-
խարհի։

Միշտ իր մեծ ուսուցիչ՝ Լենինի պատգամները
մեկնաբանելով՝ Սթալին՝ կուսակցական 12-րդ համա-
գումարին տալի իր զեկուցմանը մէջ՝ կը յայտարարէ։

«Յիշել պէտք է, որ, ժողովուրդներու ինքնորո-
շման իրաւունքին գաւ, կայ նաեւ բան որ դասակար-
գի իրաւունքի իր իշխանութիւնը ամրացնելու, եւ
այս վերջին իրաւունքին հերակայ կը մնայ ինքն-
որոշման իրաւունքը, կամ դէպքեր, երբ ինքնորոշման

իրաւունքն հակասութեան մէջ կը մտնէ ուրիշ, ան-
յի բարձր իրաւունքն մը հետ՝ իրաւունքին հետ բան-
ւոր դասակարգի. որ իշխանութեան եկած է եւ կ'ու-
զէ գայն ամրագնէ: Նման բոլոր դէպքերուն, — այս
պէս է ըսել ուղիղ եւ յստակ, — ինքնորոշման իրա-
ւունքն (ի կրնար եւ պէտք չէ խոչընդոտ համոզիսա-
նայ բանւոր դասակարգի իրաւունքին՝ իր դիկտատու-
րան իրագործելու: Առաջինը պէտք է նահանգէ երկ-
րորդին առջեւ» (Սթալին — Վարսիպոմըր եւ ազգային-
գաղութային հարցը», Մոսկւա, 1938, էջ 126—127):

Պէտք է նահանգէ. որովհետեւ, մասնաւորաբար
Աւելիքի մէջ ազգային դատերը զայտապանելով, Բու-
շինի միջոցով ոչ թէ այլ դատերը զայտապ-
անել է, այլ այդ զայտապանութեամբ. ինչպէս Սթա-
լին կը մեկնադատէ, «կապուած ՄԸ ՆԵՏԵՆԸ ԸՆԿԵՐՎՈՐ Ա-
ՐԵՆՍՈՒՄԻՍԻ ԵՒ ՃՆՆԻԱՅ ԱՐԵՆՆԻՔԻ ՄԻՋՆԻ (Ընդգծւածները՝
իմէ՝ Սթալինէ. — «Թ.»), ստեղծել յեղափոխութեան
նոր հակաս մը՝ Արեւմտեանի բանւորներէն ուսանական
յեղափոխութեան միջոցով մինչեւ Արեւելիի նկատման
ժողովուրդները ԸՆԴԻՄ (Ընդգծւածը՝ Սթալինէ. —
«Թ.») համաշխարհային կայսերապետութեան» (Ըն-
թալին — «Ամբողջական Դործեր», հ. Դ., Մոսկւա, 1947,
եջ 166):

Աւելի յստակ կարելի չէ խօսիլ:

Ազգային բոլոր դատերը և բոլոր հայրենիքնե-
րը յիշ ՄԻՋՈՅ մըն են Բուշինի մէջը՝ իր թիկ-
տաւորան աջակցելու և Արեւմտեանի այլաբան-
կայութեան գէմ կ'ուելու համար:

Ե. հեռակարգ, միշտ պատաստ պէտք է ըլլայ
այդ դատերէն որեւէ մէկը և կամ գանձը ամենքը
ՉՈՂԱՅԻՐԵԼՈՒՄ այդ թիկտաւորան աջակցութեան
և աւար միջոցով պայքարը Անգլիայ և Ամերիկայի

դէմ յառողաբառ մղելու համար:

Այսպէս կը խօսէին ոչ ժիւղի լենին և Սթալին, այլ այսպէս կը խօսէին համայն բաշխիկեան կուսակցութիւնը:

Այսպէս կը խօսէին նաև հայ երկրի համայնաժողովաւ ժողովները, որոնց աչքին Հայ Դատը տարբեր բան չէ. քան «գիկտատուրան ամբաստանելու» զէնք ըլլալը միջոց մը:

Եւ բաշխիկեան ժողովապետութեան մէջ, ազգային հարցի նկատմամբ, էականն այն է, որ նացիները—ազգերը կրնան եղբոր անկախ ըլլալ, կրնան եղբոր անջատել, կրնան եղբոր դատաւարութիւն կողմէն ապրիլ— ՁՈՒՐ Է Լ ԿՆԴՄԻՔ:

Առաջ աշխատանքական և ընկերվար Դաշնակցութիւնը այսպէս չի խօսէր:

Այնքանի մէջ և ո՛ր, մէկ «գիկտատուրա», իբրեւ արժէք և նպատակ. Դաշնակցութիւնը երբեք վերջի դրոշմը Հայրենիքէն:

Ո՛չ մէկ նպատակի յաղթանակին— ո՛չ համաշխարհային յեղափոխութեան, ո՛չ համայն բանտարան և ոչ ընկերակցութեան— Դաշնակցութիւնը արամագիր չէ Հայ Հայրենիքը զոհարեցելու:

Որովհետեւ Դաշնակցութիւնը ընկերվար դարձաւ ոչ թէ ինչ-ինչ նպատակներու Հայրենիք զոհարեցելու համար, այլ դարձաւ ընկերվար այն աշխարհի հաւատարմութիւնը. որ ընկերվար աշխարհի մը մէջ ինք պետի կարենալ, Հայ Հայրենիքը դառննելու անելի՛ բառաւանդ, անելի՛ հզօր ու անելի՛ յառաջադէմ:

Որովհետեւ, Դաշնակցութեան ըմբռնութիւնը, բոլոր իրաւականութեան կուգան ու կ'անցնին. կանցնին նաև ընկերվար հասարակարարը, որ լոկ հանաբաւ մըն է մարդկային զաւթութեան մէջ. մինչ ա-

նանց է Հայրենիքը, իբրև անհեռ և յաւիտենական արժէք:

Եւ Դաշնակցութիւնը իր հետապնդած այս գերազանց նպատակին. այս յաւիտենական արժէքին պատրաստ է զոհաբերելու ամեն, ամեն բան:

Եւ երբ այս է մեր քաջանշանը և մեր կեցւածքը Հայրենիքի նկատմամբ, ինչպէս կ'ուզէք, որ Բաշկիզմը գաղափարական պայքարի մէջ կարողանայ Դաշնակցութեան գերեզմանը փորել:

Ինչպէս կ'ուզէք, որ ազգայնօրէն անխաթար մնացած հայ ժողովրդի մեծագոյն գլած բազմութիւնները ընթանան ոչ թէ Դաշնակցութեան, այլ իր շեւեղմի ետեւէն:

Ինչպէս կ'ուզէք, որ այդ գանգաւորները—խորքին մէջ ինքը ազգը—կապւած մնայ հոսանքի մը, որու աչքին Հայ Հայրենիքը տարբեր բան չէ. քան զօհաբերութի նախասահմանած միջոց մը՝ անոր, աւելի բարձր նպատակի մը հասնելու համար:

Կատարեալ NON SENS մըն է այս, գոյութեան հզօր բնազդի բոլոր օրէնքներուն հակառակ ցնորք մը: որ օրէն է կապ չունի իրական կեանքի հետ:

Եւ այս է պատճառը, որ գաղափարական պայքարի նաեւ այս ճակատի վրայ Դաշնակցութիւնը այնքան չփութեցուցի, փախուստի կը մատեն Բաշկիզմը:

Անուն, ազգիւր, էջ ու թւական յիշատակելով՝ քանի մը սեղմ քաղաքներ բերինք համայնաժողովադատեալութենէն Հայրենիքի և Ազգի մասին:

Կոյ կառուարագոյնը—Համառոտ Ձեռնարկը ՎԱՄԱՌԻԹԵՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐ ԿՈՄՍՈՅՈՒԹԵԱՆ ՊՈՏՄՈՒԹԵԱՆ, որ լոյս տեսաւ 1938-ին. խմբագրութեամբը կուսակցութեան կողմէ կարգուած յառուկ Յանձնախմբի և հաւանութեամբը կեդր. կոմիտէի:

Այսօր իսողութիւն է այլևս, որ կուսակցութեան
այդ ճշմարիտ ակեալարանի բուն հետինակը — վերէն
ի վար խորդախաւած — ինքը Սթալինն է իրեն օժա-
դակ ունենալով համայնաժողովիս գործընկերը:

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ»-ը կ'ընդգրկէ յեղափոխական պայ-
քառներու շրջանը — Եւ՛րոպայական և թէ տեսառա-
նական գետնի վրայ — 1893 թւականէն մինչև 1938
թւականը:

Չեւնտոկին մէջ տուած է կուսակցութեան 17
Համագումարներու պատմութիւնը՝ սկսելով առաջի-
նէն (Գումարաւա՛ն Մինսք, 1893 Մարտին), մինչև նա-
խալէրինը՝ 17-րդ (Գումարաւա՛ն Մոսկւա, 1934-ի
Յունւարին):

Ա՛յդ այդ Չեոնտոկի բովանակող տարածքին, ա-
նոր 349 էջերու ժողով, Ազգային Հարց չկայ...

Չկայ ո՛չ գործնական առումով և ոչ տեսական:

Հեղինակները մոռցած են, մինչև իսկ իբրև
պարզ քաղաքականութեան ամբ մը, յիշատակել Ազ-
գային Հարցի մասին, երկրի մը մէջ, ուր կան հեռ-
քերը շուրջ 180 ցեղերու, ժողովուրդներու և ազ-
գերու, ոմանք՝ տիրակալող այսօր, իսկ միւսները՝ ան-
հետացման ճամբան բռնած...

Մոռցած են, որովհետև Ազգային Հարցը տեղ
չունի բոլշևիկներու ո՛չ սրտին և ոչ ալ սուղեզին մէջ:

Սակայն բոլշևիկ քաղաքները արտասահման
գալով՝ Գաղթաշխարհի հայութեան երբեք Ազգի և
Հայրենիքի ուրացման իմաստովը չեն խօսիր:

Անոնք անոր երբեք չեն բոհեր, թէ իրենց գոր-
ծունէութեան թաւուն նպատակը ՂՄԾԵԽԱՐՀՈՅԻՆ ՅԵ-
ՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆՆ է, թէ ԲԱՆԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏԸ ԳԵՐԱԶԱՆՑ է
Հայրենիքի գառէն, թէ Հայրենիքը իսկ ՍԻՉՈՅ մըն է
աւելի «բարձր» նպատակի մը՝ ընկերվարութեան հաս-

նելու համար:

Համայնավար քարաղիչները երբե՛ք, մ'չ մէկ տեղ և մ'չ մէկ աւերթով արտասահմանի հայութեան չեն ըսեր, թէ իրենց գործունէութեան գերազանցնեղատակն է ԱՆՀԵՏ ՈԶՆՉԱՅՆԵԼ հայ լեզուն, հայ մշակութիւնը, ԱՆՀԵՏ ՓՈՇԽԱՅՆԵԼ հայ ժողովուրդը, երբեք չեն ըսեր, թէ իրենց նպատակն է ԶՈՒԼԵԼ հայ ժողովուրդը մարդկային ընդհանուր խառնարանի մը մէջ՝ մի և միացեալ — միակեզու և միադաւան — մարդկութիւն մը ստեղծելու համար: Անոնք անոր չեն ըսեր, թէ իրենք մարդկութեան միակ «հայրենիք»ը համայն աշխարհի մէջ տեսնելով — միացեալ և միբոլջական — կը ձգտին անոր մէջ ԶՈՒԼԵԼ բալո՛ւր հայրենիքները, որոնց կարգին նաև Հայաստանը:

Այս օգիւծով անոնք կը խօսին ներսը՝ Երկրի՛ հայութեան, ուր համայնավար-չունչին տակ ամբողջ սերունդներ կը կրթւին ու կը դաստիարակւին:

Դուրսը՝ արտասահմանի հայութեան՝ համայնավար քարաղիչները կը խօսին իբրև ամենէն մօլի հայրենասէրներն ու ամենէն ջերմ ու խանդավառ ազգասէրները...

Անոնք գուրսը ծանկի կուգան հայրենիքի առջև և անոր անունը կ'արտասանեն իբրև ճշմարիտ ուխտեալներ...

Իսկ այսօր այս նոյն նենգութիւնը անոնք կը գործեն անգամ Հայ Եկեղեցիի նկատմամբ՝ հաւատացեալ լուսաւորչականի մը ակնածանքով ոչ միայն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, այլ անգամ ամենէն համեստ կրօնաւորի անունը արտասանելով...

Եւ այսպէս կրնն ճիշտ այն ժամանակ երբ սրբաձայն են գրեթէ ամբողջ հայ եկեղեցականութիւնը, երբ գործող Սահմանադրութեամբ հաւատացեալ-

ներուն արածոնած են միայն կրօնական ծիսականա-
րութիւնը. մինչ արգիւյած՝ կրօնական քաղաքացիու-
նը (այս վերջինը միայն հակառակորդներուն արածո-
նելով) և երբ այսօր իսկ սերունդներ ամբողջ կը
կրթւին ու կը գտնուի արտակրօն լեռնին տարի մը ա-
ռայ լայն տեսած «Ամբողջական Գործեր» ու 10-րդ հա-
տարին վրայ, ուր տեղ գտած է ամենամանաւոր քառե-
րով կրօնքի և եկեղեցիի գէմ ուղղւած ծանօթ գը-
թութիւնը՝ «Ընկերակցութիւն» եւ «Կրօն»...

Հայ կեանքի մէջ կրօնքի գէմ են եղեր միայն
գաղանկականները...

Հայրենիքը կ'ուրանան եղեր միայն գաղանկ-
յականները...

Ազգի գէմ կը դառնան եղեր միայն գաղանկյա-
կանները...
Հայրենիքի ազատութիւնն ու անկախութիւնը
կը վաճառեն եղեր միայն գաղանկականները...

Միայն հաւատարմաց, ազգաւորաց և հայրենաւորաց
գաղանկականներն են, որ ա՛մեն սրբութենէ մեր-
կացա՛ն և ազգային ամեն նւիրականութիւն վաճառ-
քի հանած. այսօր գաղտնօրէն զինակից են եղեր
թիւրքին՝ վաղը՝ միասնաբար անոր հետ Հայաստանի
գէմ կ'աւելու համար՝ ի փա՛ռս «համաշխարհային իր-
պերիալիզմ»ի...

Այս մտքերը յարածեալար—ամեն տեղ և ա-
մեն առիթով—կը կրկնեն բոլշեկիները, Գաղանկ-
յութեան շուրջ ամբողջութեան ընդհանուր մթնոլորտ
մը ստեղծելու համար:

Եւ այս պայքարին մէջ իրենց կաղանկին Ռու-
շեկի մի թեթեամիտ «ուղեկից»ները—կղերական,
աւակա՛վար, հնչակեան, չեղօք «ազգային» և այլն
—եբբեք չգիտակցելով այն ահաւոր չարիքին, որ կը

գործեն հայ ժողովրդի հանգեղ:

Սակայն իրողութիւն է, որ այս պայքարը ևս վերջած է ու կը վերելի իր բուն նպատակէն:

Իրողութիւն է, որ Բոլշեիզմը նաեւ իր այս պայքարութեան մէջ ընդդէմ դաշնակցութեան ձախողած է իրովին:

Ինչո՞ւ սակայն:

Մեր Յուլիս 14-ի խմբագրականով կը գրէինք.

«Քաղաքական հակառակօրէր պայքարի մէջ պարտութեան կտրելի է միայն երկու կերպ. —

«Կա՛մ» անո՞ր հաւանած զաջափարներու սնանկութիւնը առաջուցանելով:

«Եւ կամ այս պայքարափառներ հակառակօրէն նոյնութեամբ առնելով և գործադրելով»:

Աւագին ուղղութեա ղր տարած իր պայքարին մէջ Բոլշեիզմը պարտուեցաւ:

Մնանկ հաւքս եկաւ ի՛ր վարդապետութիւնը և ոչ թէ մեր:

Բոլշեիզմը: Գէթ արտասահմանի մէջ, քաղաքութիւնը տունեցաւ բերան քանալու մեր դաւանած սրբաւթիւններու՝ հայրենիքի, ազգութեան, հայ մշակույթի, անկախութեան, խղճի և խօսքի ազատութեան գէմ:

Իր վարդապետութեամբ այս քայլը ուրանալով հանդերձ, Բոլշեիզմը լրիւ տէր կանգնեցաւ — անշուշտ միայն բաւերով — այս քայլը սրբութեանց՝ զանեք ի՛ր սեփականութիւնը և ի՛ր դաւանանքը հռչակելով:

Աւելին:

Բոլշեիզմը մե՛զ հռչակեց թշնամի մեր դաւանած վարդապետութեան:

Տարիներ առաջ եղերաբախտ բանաստեղծը՝ Եղիշէ Չարենց՝ «Դաւանակցականներին» խորագրով կտորի մը մէջ, «Եպիփական Լուսաբաց» էջերէն կ'ա-

րոտար.

Դուք տե՛ր էք ուզում ձեզ յայտարարել
Այն հերոսական, նսկայ պայքարի,
Որ ժողովուրդն է իմ երէկ վարել
Ընդդէմ բոնական սուրթանի, ցարի:

Իզո՛ւր էք ոռնում ^{***} այդպէս վայրահաջ

Դուք անկախութեան պայքարի մասին. —

Դա մե՛րն է հիմա, դա մե՛րն էր առաջ:

Պետք էր սեփականութիւնը կը հաշակէր *և՛ «Ժողովուրդը» և՛ Հայկական Ազատամարտը՝ հսկայ, հերոսական, և՛ անկախութեան պայքարը...*

Սակայն քանտատեցութիւն էր այս...

Պետք էր մտաբանէր, որ ժէկ բան է՝ քանտատեցութիւնը և տարբեր բան՝ քաղաքականութիւնը...

Մտաբանէր Զեյնրիշէսկիի այն խօսքը թէ «Քաղաքականացումը ինքնուրուիկ էր — ներսկի պողոտայի մայրը չէ»:
Եւ ճիշտ այս ճշմարտութիւնը մտնալով է, որ դուք գնաց իր սիրտը, ըմբռնած քաղաքականութեան.

Սակայն ընդունինք պահ մը, որ բոլորին համար մեր քաղաքացիները գողնալով, իրաւունք ունին մեղի բերելու. — «դա մե՛րն է հիմա, դա մե՛րն էր առաջ»:

Սակայն միայն յայտարարելը բաւական չէ, նաեւ գործադրել պէտք է.

Ռուս կեանքի հզօրագայն քաղաքական կողմակերպութիւններէն Սեփալիստ-Յեղափոխականներու (Էս-էր) կուսակցութիւնը, որ կը ներկայացնէր առաւելաբար երկրագործ Ռուսիայ տնտեսաւոր դիւզացիութիւնը և կը գլխաւորէր նոյնիսկ համայնացման ծրագրով:

Բոլորին համար, լեւինի դիւտաւորութեամբ, պայքար կը մղէին այս կուսակցութեան նաեւ նոյնիսկ

ծրագրին հետ՝ համայնացման սկզբունքը մերժելով։

Սակայն երբ Հոկտեմբերեան դաւադրութեան մէջ յայտնեցաւ Լենին՝ Էս Էրենէն ԳՈՂՈՒԹԵԱՆ անունը հռչակին ծրագիրը և զայն հորժացութեան դրամ՝ ապշանքի մատենելով ամբողջ քաղաքական աշխարհը։

Սկզբնապէս, երբ Լենինէ հաշիւ պահանջուցաւ այս միասին, մեծ պատենհոյաքաղաք, տեւանց ամենափոքր վարանուէր, իրեն յատուկ սինիքութեամբ մը յայտատարեց։

«Էս Էրենէն մենք առինք այդ ծրագիրը, նախ անոր համար՝ որպէսզի յաղթենք իրենց, երկրորդ՝ առինք ու գործադրեցինք՝ փորձառաքար անոր անպէտքութեանը մէջ ուս զիդացիութիւնը համոզելու համար» («Ռեւոլյուցիոնայա Ռոսիա», Պետրին, 1923, Թիւ 28—29, էջ 8, տե՛ս վ. Չերնովի յօդւածը)։

Ի՞նչ աւելի ուշ, երբ ամբողջած գտաւ իր իշխանութիւնը, Լենին նախ անպատկառութեամբ հետեւեալը յայտատարեց՝ ԳՈՂՈՒԹԵԱՆ համբաները աւելցանելով իր հետեւողներուն։

«Հէնց Հոկտեմբերեան յեղաշրջման մոմենտին մենք շատ կարեւոր եւ ոչ-ձեւական, շատ յաջող փառապանք բոլոր կազմեցինք մանր բուրժուական գիւղացիութեան հետ, ԱՌԱՅՈՐԵՆԻՔ ԲՈՐԵՆԻՔ ԲՈՐՈՒՄԻՆԻՔԻՆ (ընդհանրապէս մեզ հետ՝ «Յ.»), ԱՄԵՐԻԿԱՆԻՔԻՆ ՐԵՊՈՒԲԼԻԿԱՆԻՔԻՆ (ընդհանրապէս մեզ հետ՝ «Յ.») այսինքն ոչ թէ մարտիկացիական երթարկի նրանց, այլ համաձայնութեան զաւրանց հետ» (Ն. Լենին — «Չախութեան» երեխայութեան հիւանդութիւնը կոմունիզմի մէջ» (Թիֆլիս) 1921, էջ 67—68)։

Երբ պէտք կայ — կուսակցանէր Լենին իր հետեւ-

ւողններուն, — կտուրի է քաղաքական հակառակորդէն, ՍՈՒՆՅ ՈՐԵՒԷ՛ փոփոխութեան, ին գաղափարները ԳՈՂՆԱԼ և գործադրութեան դնել, — ձախողած պարագային յայտարարելով, որ ԵԼՁԵՅԻ փորձառարար այդ գաղափարներու անպէտքութեանը մէջ զանգուածները համբռնելով, իսկ յայտողած պարագային՝ տէր կանգնելով այդ գաղափարներուն ..

Համայնաժողովը աշխարհին մէջ ինքնատիպ դործելակերպ մըն է այս, որ գործադրուեցաւ նաև մեր նկատմամբ:

Չարենցի յոխորտալից ղեկավար մեր հասցէին՝ Լենինի՝ Թելադրանքը ունի իբր ներշնչութիւն և արդիւն:

Հայաստանի անկախութեան տէր կը կանգնէր ոչ միայն Չարենց, այլ տէր կը կանգնէին նաև ուրիշներ:

Հայ Կորմիք Բանակի առաջին կիսաբաժնին ԵԼՁԵՅԻ մէջ էր «Կոչ»-ին մէջ. Խ. Հայաստանի Ռազմական Ժողովրդական Կոմիտէի Աւիս Նշանակման, Երևանի «Կոմունիստ» պարտաւարներէն 1921 Սեպտ. 28-ի էջերէն. ի միջի այլոց կը պայտարարէր.

«Հոյ ժողովրդի արիւնքն եւ հերոսական անցեալի հանդէպ Հայաստանի Կորմիք Բանակի խոնարհում է իր գլուխը եւ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է ՊԱՅԲԱՐԵԼ ՆՐԱ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ» (այս և հետագայ ընդգծումները՝ մեզ մէջ. — «Յ.»):

«Եւ թող դողան հայ խմբապետներ, երբ մեզ հայ աշխատաւորութիւնը ու նրա Կորմիք Բանակը զոյում ենք.

«— Կեցդէ՛ անկախ Սօցիալիստական Սովետական Հայաստանը:

«ԱՅՈ՛, ԸՆԿԵՐՆԵՐ, ՄԻՆԷ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ ԵՆԷ ՊԱՅԲԱՐԵԼ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ» («Կոչ» ամբողջութեամբ հրատարակած է Պալատի «Ճակատաժողով»-ի

1921 Յունիս 3 ի թիւին մէջ)։

Խորքին մէջ — աւ շատ աւելի ուշ — նոյնը կը վեր-
կայէր նաեւ մեր երկրի առաջին իշխանաւորը։

Հայաստանի խորհրդայնացման 15-ամեակի առ-
թիւ աւած իր զեկացմանը մէջ — կերպ. Գործադիր
կոմիտէի յորդեանական նստաշրջանին, 1935 Նոյ. 29-
ին — Ա. Խանգեան կը յայտարարէր.

«Դաւանակցութիւնը դեռ մինչեւ հիմա էլ նրգ-
նում է իրեն «Հայաստանի անկախութեան» դրօշակի-
րը ներկայացնել։ Կեղծաւոր սո՛ւս պատմական փաստ
է, որ դաւանակները յօծար կամֆով չէ՛ր, որ կասա-
րեցին Մայիս 28 ի սրագիկովեղիան. Անդրկովկա-
սեան Սէյմի փայտյումը եւ մեներիկների ու մու-
սաւաթականների նախաձեռնութիւնը՝ Վրաստանի եւ
Ագրբէյջանի «անկախութիւն» յայտարարելու մասին,
յանկարծակի բերեց դաւանակներին» (Ա. Խ. Հայաստան»
30 Նոյ. 1935)։

Անկախութիւն յայտարարելու փԱՌՔԸ մեղմէ
խելու համար՝ Խանգեան ճիշդ կը ներ ապացուցանե-
լու, որ զայն մենք յայտարարած ենք ո՛չ թէ մեր
յօծար կամֆով. ա՛յլ ստիպումի ապկ...

Ուրեմն եթէ յայտարարած քայլին յօծար-
բար է առանց քաղաքականքի՝ փառքը մեղմէ ան.
բաժան լորտի մնաք...

Խանգեան արձակով կըսէր այն. ինչ որ չափա-
ծոյով տեսնէր ըսած էին Չառենց Աւիս եւ ուրիշներ —
Անկախութիւն. դա մե՛րն է հիմա, դա մե՛րն էր
առաջ...

Արդ, մեղմէ այս գաղափարը առնելով՝ զայն
Բ՛նչդէս գործադրեցին բոլշեւիկները. (Շար.)

Տեսաքանօտէն — օկզբունքով եւ վարդապետաւ-
թեամբ — Մերժելով Աւգուսթեան եւ Հայրենիքի դա-

զափառները, բայց և իկները գործնապէս իբրեւ թէ Տէր
կը կԱՆԳՆԻՆ այդ հաղափառներուն, իրականին մէջ,
ինչպէս զիտի աշունքնք, աւելի՛ յաջողաբար հաւե-
լու համար այդ հաղափարներէն թէ՛ մէկուն և թէ՛
միւսին գէտ։

Տէր կանգնելի Հայաստանի իրաւունքներուն, այս
կը նշանակէր Հայաստանը հարձնել՝ միացեալ, ան-
կախ և ազաւ։

Այս երեք կէտերէն առաջինին մէջ Հայաստանը
դաժանաբար անգամաւատ էր իր բալոր կողերէն։

Միացեալ Հայաստան ստեղծելու համար ամբող-
ջացնել պէտք էր հայկական հողերը թէ՛ Անդրկով-
կասի և թէ՛ քրիստոնեական Հայաստանի մէջ։

Արդ, տէր կանգնելով Հայաստանի իրաւունքներ-
ուն, բայց և իկները ի՞նչ ձևով ամբողջացուցին մեր
հայրենիքի Անդրկովկասի մէջ։

Յ-րդ յօդուածովը 1920 Դեկտ. 2-ի առևտհայ հաշ-
նադրի, Մօսկւա հետեւեալ պարտաւորութիւնը կը
ստանձնէր.

«Ռուսական խորհրդային կառավարութիւնը կ'ըն-
դունի, որ անվիճելիօրէն խորհրդային Հայաստան
մաս կը կազմեն հետեւեալ հողերը.— Երեսնեան նա-
նանգը իրեն մաս կազմող ԲՈՂՈՐ գաւառներով, Կարսի
երջանի այն մասը, որ ռազմապէս կ'ապահովէ սի-
րապետութիւնը Ճանաւր կայարանէն մինչեւ Արաքս
կայարանը երկարող երկաթուղագծին, Գանձակ նա-
հանգի Զանգեզուր գաւառը, նոյն նահանգի Ղազախ
գաւառի մէկ մասը՝ Օգոստ. 10-ի համաձայնագրի
սահմաններուն մէջ, եւ Թիֆլիս նահանգի այն մա-
սերը, որ Հայաստանի սիրապետութեան տակ էին մինչեւ
1920 Հոկտ. 28-ը» (Բ. ԲՈՐԵԱՆ — «Արմենիա», հ.Բ., էջ 296)։

Ընդգծուածը — մենք կաւարճեցինք։

Եռեանհան նահանգի «ԲՈՒՐ» քաղաքներուն մէջ
կը Ժողովին նաեւ Նախիջեւանն ու Սաւրմալուն, որոնց-
մէ մասնաւորաբար վերջինը. մաս չկազմէր հան-
գեռն Աղգային Ուխտով սահմանադրած թաւրիչ-
հետադային. հա շեմատակ թեմայի Ռաւթայ. ուղղակի
կընցաւ Թրքական հողերուն:

Ստեփան Կյո շրջանները, և յատկապես Նախի-
ջևանի գավառը, ինչպես նաև ռազմագետք լինող
հասակների ժողովուրդը Արարատ կայսրությանը մերթ-
վիրացի երկայնքին, մաս առ մաս հանձնվել են Հայաստանի,
համաձայն 1920 թվականի դաշնագրի 3-րդ յոգևածին

Այս յօդւածը անակնկալ ոչինչ ռենէր իր մէջ:

Դեկտ. 2-ին թաղթի վրայ կ'արձանագրւէր այն,
ինչ որ Դեկտ. 1-ին հայ ժողովուրդին խոստացւած էր
արդէն:

Այդ օրերում սեզմի առաջին թիվն էր «Պրակա»-ի 1930 թիվը. 4-ին էջերէն էր «Ամբողջական ԴՈՐՏԵՐ»-ուն վեխանցելով, Սթալին. այդ «Դժգոհ»-ու Դ. Հա-տարին մէջ, որ լայն ահաւ անցեալ տարի, 1947-ին, կը գրէր.

«1920 թեկն. 1-ին խորհրդարանին Աջողչեձանը ինքնա-
կամօրէն կը շրջաւերէր ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՄՆԱՍՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐԷՆ
ԵՒ ԿՐ ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳՐԷՐ ԶԱՆԳԵԶՈՒԻ, ՆԱԽԶԵԽԱՆԻ ԵՒ ԼԵՌՆԱ-
ՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՓՈԽՆՅՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» (Ի.
ՍՐՈՂԻՆ — «Ամբողջակամ Գործեր», 1947, Մասիւն, էջ
413 — 414) :

Ըստ Սթալինի՝ նաև ա՛յս «փաստ»ը, այսինքն հայկական երեք շրջաններում միակցման խոստումը մեր հայրենիքին՝ «Հայաստանը առաջնորդեց դեպի խորհրդայնացում» (անգլ. էջ 413)։

Երբ այս բառափոխությունները ներգրավվում են կրթության համակարգում, հայ ժողովուրդը էլ գեներալիստիկա անում է:

բողջութեամբ գեւ. վարդապետ չէր:

Ան ալիք օրերուն Զանգեզուրի թաղանթներուն վրայ տակաւին կը շարունակէր իր անհատաբար պայքարը յանուն ազաւ. անկախ և ամբողջական Հայաստանի:

Այդ զէնքը իր պայքարի վերջին արտայայտութիւնն էր. Զանգեզուրի գիւղերէն առնելու համար՝ զաւերը շարունակեցան իսկ 1920 Դեկտ. 1-էն ետք:

Հայ Կարմիր Բանակի առաջին կիսաբաժնին ուղղած իր «Կոչ»ին մէջ. ի. Հայաստանի Ռազմական ժողովրդական Կոմիսար Աւիս Նուրիջանեան. Երեւանի «Կոմունիստ» պաշտօնաթերթի 1921 Ապր. 23-ի էջերէն. ի միջի ալիք կը յայտարարէ.

«ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՆ ՈՒ ՂԱՐԱԲԱՂԸ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԲԱՍՏԱՆ ՄԱՍՆ ԵՆ»:

Թո՛ղ դողան հայ խմբապետները, երբ մենք՝ հայ աշխատանքորէրիւնը ու նրա Կարմիր Բանակը գոյում ենք.

«— ԿԵՅՅԷ՛-ԱՆԿԱՍ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԲԱՍՏԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՆ ՈՒ ՂԱՐԱԲԱՂԸ»:

«Հայաստանը վերականգնում է Հայ Կարմիր Բանակը. (Ճակատամարտ, Պոլիս 1921 Յունիս 3):

Այս կողմի յայտարարութիւններով զայն անկէտքը կը շարունակեն Հայաստանի «Վերականգնում»ը...

Պաշտօնական բանակցութիւններ վարելով Լեւոնեան յայտարարեց Կառավարութեան հետ. 1921 Մարտի 21-ին. Զանգեզուրի Ղալաֆուղ գիւղին մէջ. խորհրդարանի պատւիրակութիւնը հետեւեալ յանձնառութիւնը կը ստանձնէր.

«ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ և ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԸ. — Գրաստան պէտ կը գեւայեն խորհրդային զ. ղ. պատւիրակները՝ Մ. Միլնիկով (յանուն Կարմիր Բանակի) և Ա. Կա-

րիցեան (յոսուէն խոհեացիի նշանաւոր հասարակական գործունէն)։ — ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՐԱՊԵՏԷԼԻ ՄԱՍԵՐ ՊԻՏԻ ՄՏՆԵՆ ՆՐԱ ՄԷՋ» (Ա. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ — «Հայաստանի Խ. Խ. Խառնութեան բնոյթը», 1926. Գահիրէ. էջ 25)։

Նոյն ներքին ճակատակերպով մեր պայքարի վերջին հնարք ջանքերգւորի մէջ օր մը առաջ մարտիւս առաջագործութեամբ, երկան — անշուշտ Բելառուսի ժողովրդականութիւնը — 1921 Յունիս 12-ի կառավարական արքով կը յայտարարէր։

«ԱՐՐԵՐԱՅԻՆ ՍՈՅՈՒԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ, ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՅՈՒԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋԻՆ ԵՂԱՍ ՀԱՄԱՅՈՅՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՈՆ ՎՐԱՅ, ՅԱՅՏԱՐԱՐԻԱՍ Է, ՈՐ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՊԵՏԱՆԻ ԱՅՈՒՍԵԱՆԻՅ ԿԱԶՄՈՒՄ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՅՈՒԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆՐԱՊԵՏԱՆ ՄԱՍԸ» (Վ. ՆԱՐԱՍԿԱՆ — «Խորհրդային քաղաքականութիւնը Հայկական ճարցում», Փարիզ, 1938, էջ 34)։

Այս արքին տակ կարին ստորագործութիւններ Հ. Ս. Խ. Հ. Ժողովներին խորհրդին նախաձեռն Ա. Միասնիկեանի (Ղ. Մարտունի) և քաղաքացի Մ. Ղարաբէգեանի։

Օր մը վերջ, 1921 Յունիս 13 թուականով Երեւանի խորհրդային կառավարութիւնը նոր արքով մը կը յայտարարէր։

«ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ, ՀԱՄԱՅՈՅՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ԵՂԱՍ ՀԱՄԱՅՈՅՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՐԱՊԵՏԱՆ ՄԱՍԸ» (տե՛ս, էջ 35)։

Դեռեւ այս խնդրարարութիւնը աւելի մասնաւորութիւն ներդնած քաղաքացիական հայ ժողովներին՝ արքին տակ ստորագրած էին կառավարութեան հինգ անդամներն ու քաղաքացի Մ. Ղարաբէգեան, Պ.

Մանեկեցեան, Ա. Բեգադեան, Ս. Սեապիոնեան (Լուկաշին), Ա. Կարինեան եւ Մ. Ղարաբեգեան:

Դեպք 1921-ի աշուն ամիսներուն և ՆՈՅՆ Հի-ՄՈՒՆՔՆԵՐՈՎ — Եւ քարձեայ նոյն նենդ նպատակե-րով — Մասկուայի և Երեւանի պատահակաները Լիովա-նիայ, Բալթիկ, Բուխարա, Ռուսիայի և Եւրոպայի և Եւրասիական թերակ-ներ կը մտնէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ:

Արդ, ե՞նչ, ետեւ այս բոլոր խոստումներուն արդիւնքը:

«ԿԱՐՍԻ ՄԷՋ. — Կը յայտարարէ բաշխել Բ. Բառեան. — Խորհրդարանին Արեւելեան ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՃԱ-ՆԱՊԱՐԶԻՆ ԵՒ Ի ՇՍՀ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ, «ՄԱ-ԽՈՒ ԴԻՆՅԱՆ» ՀԱՅՊԱՏԱՆԵՐ» (Որմէնհա, Է. Բ. էջ 164):

«ՌՈՒՍԻՈՅ ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԻՐ ԱՄՐՈՂ-ՋՈՒԹԵԱՆԸ ՄԷՋ ԿԸ ՊԱՀԱՆՋԷՐ. — Կը մկալէ նոյն Բառեան. — ՈՐՊԷՍՅԻ ՔԱՂԱՔԱՐԻՆ ԹՐՔԱԿԱՆ «ԵՐԵՎԱՆԱՐԴ» ԴՐԱՄԱՏԻՈՒ-ԹԵԱՆ ԵՎ ԽՈՐՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՈՒՆՏԻՐԱԿԱՆ ԲՆԱՋԴՆԵՐԸ Ի ՀԱՇՈՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻ» (անգ. էջ 299):

Եւ որովհետեւ Թրքական «աշխարհակալական»-բա-նասիրական բնազդներու բաւարարումը ի հաշիւ հայ ժողովրդի. կտրած անցած էր բանականութեան բոլոր սահմանները. Եւստի Բ. Բառեան, որ իբր տե-ղեակ էր անօրինակ դաւի բոլոր ծախքերուն, անվա-րան կը յայտարարէր:

«ԱՐԵՎԻ ԽԱՆԸ ԵՒ ԱՐԵՎԻ ԱՆԵՊԱՍ խաղաղութիւն-ՔԱՆ ԿԱՐՍԻՆ Է, ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷՋՆՐՈՒ ՎՐԱՅ ՀԱՋՈՒ ԹԷ ԿԱՐՍԻ Է ԴՏՆԵԼ» (անգ. էջ 163):

Այս դաշնագիրը «ՐԱՏ ԷՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՎԱՏԹԱՐ ԵՒ ԱՄԵՆԱՎԱՅՏԱՌԱԿ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ ԷՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ» (անգ. էջ 300):

Սակայն այդպէս էր ոչ միայն 1921 չօկտ. 13-ի Կարսի գաշնագիրը, այլ այդպէս էր նաեւ 1921 Մարտ 16-ի Մասկուայի բաշխութիւնը գաշնագիրը, որով ՏԱՄ-

նացի կոնսուլներն էր կարողներ։

Սակայն կար ակելի ստորնացիքն ու ահաբեկը
Մասկայի և Կասիի գաղինքներու մէջ։

Ընդառաջելով թիւքքիսյ. Մասկայ, ըստ այդ
դաշինքներու, կը յոժարէր ծառայած Հայաստանի հա-
ղերուն վրայ «սանցիկեան farhsur» մը ստեղծելը
յոժարէր պահել Նախօրեանը Հայաստանէն և զայն՝
Նախօրեանը՝ իբրեւ «ինքնամարտ շրջան» մը՝ հայկա-
կան հաղերու մը պէն գնել... Աւերբէջանի հաջատարու-
թեան տակ։

«ԿԱՐՍԻ ԳԱՆՆԱԳՐԻ ԱՅՆ ՅՈՒՄԱՐ — Եր նկատէ միշտ
նայն լատառեղեակի բառեան. — ՈՐՈՎ ՆԱԽԳԵԽԱՆԻ ՇՐՋԱ-
ՆԸ ԿԸ ԿԱԶՄԷ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ԵՐԿԱՄԱՍ ՄԸ, ԱԶՊԼԵՅԱՆԻ ՀՈԳԱ-
ՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ, ԿԸ ԼՐԱՅՆԷՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՁՆԱՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԹԻՒՐԻՈՅ ԱՌՁԷ» (ապր. էջ 303)։

Մենք շարունակ կը կոտորենք Մասկայի և Կասիի
գաղինքներու մասին. որոնցմէ առաջինը. ինչպէս
ըսենք. կնքուած է 1921 Մարտ 16-ին, իսկ երկրորդը՝
1921 Հոկտ. 13-ին։

Բայց միմէ ատկէ առաջ Ռուսիա մեզ ծախած
չէր արեւին։

Միմէ առաջին անգամ քրայով՝ Ռուսիա մեզ
ծախեց Թաւրքիսյ Մասկայի մէջ, 1921 Մարտ 16-ին։

• Սակայն քիւրճեր. — Խառնաշաւարաւէս կը նկա-
տէ Բառեան ինչ որ հիմ մը ունէիք Մասկայի դա-
նագրի մէջ 15 ռդ յօդածը մտցնելու (այսինքն՝ Մասկ
այի մէջ եղած զիջումները Կասիի մէջ մեզ պատ-
ասարելու կոտորումը առնելու Ռուսիա էն. — Յ.) եւ
ԸՍՏ ԵՐԵՒԱՅԹԻՆ ԱՅՈՒՄԱՐՈՎ ԱՆ ՈՐՈՇ ԽՈՐՏՈՒՄ
ՍՏԱՅՈՒՄ ԷՒՆ ՌՈՒՍԻԱՅԻՆ ՈՐՈՎՆԵՏԻՒ ԱՆՈՆԲ ԲԱ-
ՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆՆԵՐ ՄՅՈՒՄ ԷՒՆ ՌՈՒՍ ԽՈՐՀՐԱՊԵՒՆ ԿՐԱՆ-
ՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ՏԱԿԱՆԻՆ 1920 Ի ՅՈՒՆԻՍԵՆ ՄԱՍԿ

ԻՊՅԻ ՄԷՉ (ընտրած ձևեր՝ Տեղ Տե. — Յ. >). Ինչպես
որ այս մասին այ կը գրէր Թիւրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժո-
ղովի արտահին գործավար Պեֆիւր Սամի» (անգլ. էջ 302):

Մենք պատճառներ ունենք այնպէս, որ Հայաս-
տան վաճառած էր յայտաւելի ԱՌԱՋ ապկաւին 1920-ի
Յունիսն իսկ 26410:

Այս իրաւաստի հաւատ նիւթ կուտայ նաեւ այն
պատճառով, որ 1923 Օգոստոսին
տեղի ունեցաւ Լիւկսերիի մէջ՝ շարք մը ականաւոր
իմաստականներու հարկերէն իրենց աւելին պո-
կելով:

1920 Յետհ. 1-ին (Երբ Սթալին յանուն Աղ. Բեյ-
նի կը յայտարարագրէր Չինքիւզուրի, Նախիջա-
նի և Լեւանոյի Ղարաբաղի միակցութիւնը Հայաստա-
նի) 1920 Յետհ. 2-ին Էֆէք Լիկան կը ստորագրէր
ծանօթ գաշտագիրը Հայաստանի հետ՝ երեւանեան եւ-
հանդէսը որ հաւանքէր հայկական հաշակելով):
1921 ԱՊՐ. 23-ին (Երբ Խ. Հայաստանի Ռազմական
կոմիտէն Աւիս Նախիջանեան կորսիւր Բանակին ուղղ-
ւած «Կոչում» մը Հայաստանէն անջատուի կը յայտա-
րարէր Չինքիւզուրն ու Ղարաբաղը) 1921 ՄԱՅԻՍ
21-ին (Երբ Ղարաբաղի համաձայնագրով Խորհրդա-
յին պատերազմները հայկական կը հաշակէին Չին-
քիւզուրն ու Լեւանոյի Ղարաբաղը) և 1921 ՅՈՒՆԻՍ
12 և 13-ին (Երբ Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը
Լեւանոյի Ղարաբաղը հայկական հող կը նկատէ)
այս բոլոր թւականներէն դադարի համաձայնա-
թեւագիրը Թիւրքիոյ հետ Հայաստանը ԱՐԻԼՆ մա-
ճաւած և մեր հոգերը ԱՐԻԼՆ պատեւ տուած էին
ուրիշներու:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՅԵՏՈՅ. — Կը
նկատէ Բոքեան — ՀԱՂԱՅԻՆ ԱՌՈՒՆԵԼԱՅԻՆ ԶԻՋՈՒՄ:

ՆԻՐԸ ԿԱՏԱՐԻՑՈՂՆ ԹԻՒՐԲԻՈՅ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՇՒԻՆ՝
ԿԱՐՍԻ ՄԷՁ» (անդ. էջ 285)։

Եւ կատարեցան գետակցութիւնս քաղաքին «Թիւր-
քիան Արեւիքի մէջ անհրաժեշտ էր Ռուսոյ ընդդէմ
Արեւմտեան աշխարհակալութեան» (անդ. էջ 295)։

Եւ ճիշդ այս նկատումներով Ռուսիա ներգրտէն
ՉՐԺԵՑ. այն գաղափարը, որ առարարք էր մեզ հետ։

«Եթէ հայ աշխարհաւոր զանգւածներու շաները
կը պահանջէին, — բաց կերպով կը խոստովանէի Ռուս-
եան, — որ իրագործւի Ռուսոյ նկատմամբ դաւա-
գիրը (1920 թիւ 2-ի. — «Յ»)» այս Ռուսոյ ա-
րեւելեան ֆաղափանդութիւնը իր ամբողջութեանը
մէջ կը պահանջէր, որ բաւարարին թրական «երի-
տասարդ» դրամաշիւթեան աշխարհակալական բրո-
նաշիւթեան բնագոյնը ի հաշիւ հայ ժողովրդի...»
(անդ. էջ 299)

Անցողակի յիշատակէնք հաւ որ 1920 թիւ 2-ի
Արեւմտեան Կարսի գաղափարը այս աւերու շրջանին
գաւառի է՝, ան հստակ էր Եւ այս շրջանին մէջ։

Այդ գաղափարի քննարկէնք հաւ որ 1920 Յունիստի անդին —
վէճ այս ուղանկալ համար Ռուսիայի մասնաշաղկապ-
ւորակէնք կ'առնէինք — կ'ընկերային Մակեդոնի և Ինկիլիթի
միջև։ Եթէ այս առարարքը իրեն վտանգի չի բերէ
նկատմամբ։

Արեւմտեան Կարսի գաղափարի բաւն հեղինակը ՄԱՍԿ-
ԻՊՆՆ էր և ոչ Ինկիլիթի։

Իր կռիւներ՝ իրեն հզօրագոյն պաշտպան և դո-
րաժիգ՝ ՄԱՍԿԻՊՆՆ ունենալով՝ Ինկիլիթի Արեւմտեան
Կարսի մէջ մեզ իր պայմանները կը թելադրէր։

Չաճապարենք սակայն, մենք պէտք աւելի
նկատմամբ այս բանին խօսելու։

Միայն արձանագրենք հաս. որ այս բոլոր փա-
լախց ակբերով Հայաստանէն իր անմիճելի հոգերը
աղկելով և զանաւն օրիշներուն պարգև տալով —
Արաւելայաքը՝ վրացիներուն, իսկ Շարուր-Նախիգեա-
նը. Լեւոնային Ղարաբաղն ու Լեւոնային Գանձակը՝
թաթարներուն — այսօր Անգրկովկասի հողային ընդ-
հանուր ֆոնտէն (185.740 ք. ք.) բաժին ինկած է, —
Աղդաթէճանին՝ 85,968 ք. ք. (46.3 տակսոր), Վրաս-
տանին՝ 60.525 ք. ք. (37.3 տակսոր). մինչ Հայաս-
տանին՝ ընդամենը 30.247 ք. ք. (16.4 տակսոր)...

Թէ՛ Մոսկւան և թէ՛ Երևանը ահա այսպէս «պայտ-
պանեցին» Հայ ժողովրդի հողային իրաւունքները
Անգրկովկասի մէջ...

Անոնք այսպէս «վերականգնեցին» Հայաստանը՝
սարսափի ու «զոռի մատնելով հայ խճրագետները» ք,
ինչպէս պիտի ըսէր Ա. Նուրիճանեան...

Սակայն զարմանային այն է, որ այսպէս «պայտ-
պանելով» ու «վերականգնելով» հայ երկիրը. բոլ-
շևիկները տակաւին պիտի ուղէին. որ հայ ժողո-
վուրդը լքէ Դաշնակցութիւնը և հետեի իրենց...

Պիտի ուղէին. որ իր հերթին հայ ժողովուրդը
վաճառքի հանելով իր վերջին յայտը՝ Հ. Յ. Դաշ-
նակցութիւնը. ընթերցւոյն փոշիանայ իբրեւ աղդ և
Հայրենիք...

Եւ աւ. ի հարկէ. ճիշդ հակառակը. որքան քաւե-
րը աւելի շտապան ու Խորացան, այնքան կապը ա-
ւելի աճողացաւ հայ ժողովրդի և Դաշնակցութեան
միջև:

Այս աճողութիւն մէջ իր բաժին գերը ունեցաւ
այն վերաբերումը, որ Մոսկւան ու Երևանը ի յայտ բե-
րին անդրկովկասեան Հայաստանի յօշոտումին մէջ:

Տեսնենք այժմ, թէ ի՞նչ եղաւ մեր զոյգ «պայտ-

պանակեալ գիրքը Թրքականական Հայաստանի հար-
ցին թէր: Սոսկե Թե Մասկաւսի և Երեւանը ինչպէս և պաշտ-
պանեցին՝ մեր հողային իրաւունքները Անթիպոլ-
իստի մէջ:

Այժմ քանի մը խօսք այն պաշտպանութեանը
մասին. որ անոնք քննադատեցին հայ ժողովրդին թրք-
ական շահերը:

Հաշիւ իշխանութեան եկած, խորհրդային կա-
ռավարութիւնը իր 1917 Նոյ. 24 թւական դեկտեմբ-
րի մէջ, ուղղւած «Ռուսիոյ եւ Արեւելիք բոլոր աշխա-
տանքի մուսուլմաններուն», ատորապարտութեանը տակ
վ. Ուլիանով-Լենինի (վարչագետ) և Ջուղաւիյի-
Սթալինի (աղային գործերու գործադար) կը յայ-
տարարէր.

«Մենք եւ ՅԱՅԱՍՏԱՆԻՔ, որ ԹԻՒՐԿԻՅԱՆ ԲԱՃԴ-
ՆՈՒՄԻ ԵՒ ԱՆԿԵ ՀՈՅՆՍՏԱՆԸ «ԽԵԼԵՐԻ» ՄԱՌԻՆ ԵՂՈՒ
ԴԱՇԻՆԻՔԸ ՊԱՏՈՒԱԾ ԵՒ ՈՉՆՉՈՅԻՂՆ Է» («Հայաստան-
եան Յեղափոխութեան Դեկտեմբեր», հ. և., էջ 185).

Հայ Դատի գէմ ուղղւած այս գաւը քաղաքիկա-
հաճար, նոյն Մասկաւսի 1917 Դեկտ. 29-ին թուղթի
վրայ յայտարարեց իր «հաշիւագետ» դեկտեմբ. «Թրք-
ական Հայաստան»ի մասին, որ թուղթի վրայ ալ
նուազ մինչև այսօր:

Ռուսաստանը ծանրագոյն հարւածը Հայ Դատին
տաւա 1918 Մարտ 4—17-ին: Պրեմիէր թէր, համա-
նուն գաշնադրի 4-րդ յօդուածով մեր բոլոր իրաւունք-
ները զիջելով Թիւրքիոյ:

Այդ յօդուածով Ռուսիա հետեւեալ յանձնառութիւ-
նը կը ստանձնէր Թիւրքիոյ տարեւ:

«Ռուսիա պիտի ընէ իմէ կախւած ամէն բան՝
ապահովելու համար թէ՛ սուր պարպումը Անատո-

լուի արեւելեան երջաններու եւ թէ անոնց օրինական փոխանցումը թիւրքիոյ, Արսահանի, Կարսի եւ Պսքումի երջանները եւս արագօրէն պիտի պարպին ունսական զօրեւէ: Ռուսիա պիտի չմիջամտէ այդ երջաններու պետական եւ միջազգային-իրաւական յարաբերութեանց հարցերուն, թոյլ տալով, որ այդ երջաններու ազգաբնակչութիւնը նոր կարգ հաստատէ, համաձայնութեամբը հարեւան պետութեանց եւ յասկապէս թիւրքիոյ»:

Այս յօդուածով Ռուսիա ոչ միայն ԲՈՎԱՆՆԱԿ ԹՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ կը զիջէր թիւրքիոյ, այլեւ Թրքական զօրքերը կը բերէր Անգլո-պոլկաս թիւրքերէն, բնծայաբերելով ԱՐՏԱՀԱՆԻ, ԿԱՐՍԻ և ՊԱՅՈՒՄԻ շրջանները:

Դժնգակ օրեր ստեղծուած էին հայ ժողովրդի համար: Թիւրքերէն բարեկամութիւնը կը մոլորային — մեզ չճանաչի հանելով — թէ՛ «Մեծ ու հզօր» Ռուսաստանը և թէ՛ հեզի անմիջօրէն դրկից ժողովուրդները:

Այդ շրջանի պատճառներէն անցնելով՝ «Մեծ Խորհրդային Հանրապետութեան» Հայկական Հարցին նւիրած իր յօդուածին մէջ կը գրէր.

«1917-ի ամբան, Անդրկովկասի գիւղացիական համագումարին, Թիֆլիսի մէջ, արդէն ձեռն առած էր վրացիներու եւ թաթարներու պոռթկումներու դէմ» (Մ. Խ. ՀԱՆՐԱՍՏԱՐԱՆ, հ. Գ., 1926. Մտկաւ, էջ 437):

Ոչ միայն չէ աւած էր, այլեւ այդ պոռթկումներէն կը հրաժարէր կռիւի թիւրքիոյ դէմ:

«Սէյմը փաստօրէն Հայաստանի ուսերուն բեռնուց Անդրկովկասի պաշտպանութեան բովանդակ ծանրութիւնը յարձակումներուն դէմ քիւրքերու, որոնց բնականօրէն կը ձգտէին օգտագործել բարենպաստ»

վայրկեանք, հողային գրաւումներ կասարելու հա-
մար» (աճ. էջ 437)։

Եւ ամենքէն աւելի Հայաստանը աշխարհք էր իր
տկոն ու ժողով գէթ գնել, Թրքական առյուծին. ետք
մանաւանդ Թեւոթիոյ, ետին Ռոսիոյն, կեցած էր։

«Հայաստանը ձգւած թիւրքերու քանակութիւն,—
կը ետևանէ մինչեւ նա, «Հանրագիտարան»ը—
հարկադրւած եղաւ 1918-ի Յունիսին ընդունիլ. ուս
Պոստոյ դաւանադրի (որեւ, ե՛րբէ՛ք Պաթմալի. — «Բ.».)
Թիւրքիոյ բոլոր պահանջները. որոնք հիմնուեցան Հա-
յաստանի հողային բովանդակ տարածութիւնը եր հա-
ւասարէր Երեսանի եւ Էջմիածնի գաւառներուն՝ 400
հազար բնակիչներով երկու գաւառներու մէջ» (աճ. էջ 437)։

Ռուսիա այսքան աշխարհք կը վարւէր հաւ ժողով-
րագի հետ, երբ, չկար մինչեւ իսկ այն սին չլուծը,
Թէ Բենք գիւղ... նուազ «սիրած» ենք։

«1917 ի Հոկտ. ին — կը վկայէ «Համերազմասարան»ը.
— Թիֆլիսի մէջ գումարւած Հայկական Ազգային
Համաժողովը, որ կը դեհալարուէր դաւանակներու կող-
մէ, հաստատեց Հայաստանի կապը մնացեալ Ռուսիոյ
հետ եւ պահանջեց Ռուսիոյ կցել թրքապահան Հա-
յաստանի այն հողերը, որոնք համաշխարհային պա-
սերագմին գրուած էին ռուսական զօրքերու կողմէ»
(աճ. էջ 437)։

«Եւ հանդիմով պատրաստ եմ անգլիացիները սի-
րելու, — առիթով մը քսած կըլլայ Բիսմարք, — սա-
կայն անգլիացիները չեն ուզեր սիրւած ըլլալ» (ՔԱՐԼ
ՌԵՍՆԵՐ — «Գամաժառանգ Վիլհելմի յուշերը», Պեր-
լին, 1922, էջ 77)։

Մենք նախկին յօժար ենք «սիրել» Ռուսիան.
սակայն Ռուսիա չէր ուզէր սիրւած ըլլալ հայերէն,

Արեւիյի ազատագրման եւ համաշխարհային հոգեւորական կազմակերպման մասին: ՀԱՅԵՐՈՒ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ մասին այ «Կոչ» յիշատակութիւն չունի: Ասեկա կը բազմաթիւ սեղծուած պատմական կազմութեամբ եւ կամիներեքի հետապնդած նպատակներով: Միւս եղիւ ալս երեւոյթն նաեւ անով կը բազմաթիւ. որ պատմականօրէն այն որոշակի հասկացողութիւնը սեղծուած էր. թէ իստի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐՈՒ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ եւ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մասին այս կը հաճանէ՝ ԶԳՏԻՆ ՈՆՁԱՏԵՆ ԹՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՕՍՄԱՆԻԱՆ ԿԱՅՄԱՐԹԵՆԷՆ եւ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՍՏԵՂՇԵՆ: Այս հկատումներով «Կոչ» յուրութեամբ կանգնէր այս հարցերու վրայէն, որպէսզի թիւրքեր իմէ չը վանէ:

«Կոչ» ի այս բաժանակալութեանը մասին ըստ է-
նութեան առաջադասելով՝ Բարեան ընդգծած ասդե-
րով կը յայտարարէր.

«ԽՈՐՀՐԿԱՅԻՆ ԻՇՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՀԱՔԱԿԱՆՈՒ-
ԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ ԱՆՀՐԱՒԵՇՏ ԷՐ ԱՅՍ (այսինքն՝
այս ուրացուլը հայեակա՛ն ԲՈՂՈՐ ԻՇՄԱՆԸՆԵՐԱՆ. —
«Թ.»). ԵՐՐ ՄԱՆԱԻԱՆԴ ԳԻՏԵՆՔ, ՈՐ ԹՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ
ՀԱՅ ԶԿԱՐ. ԻՍԿ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՅԵՐԸ ԿԱՊԵԼԻՆ «ՌՈՒՍՈՒՅ»
ՄԷՋ (ԶԴԿԵՐՑՆԵՐԸ՝ ԻՐԲԷ. ըսել, հ'ազէ՝ Ուսարկոսկասի
ԻԷՅ Հայաստան ԶԿԱՐ, աւսկա՛ն ՌՈՒՍՈՒՍՏԱՆ. — «Թ.»)
ԵՒ ԿԱՊԻՍԵ ԷԻՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ» («ԱՐՄԷՆԻԱ»,
հ. Բ., էջ 284):

Այս միջին ճաճանքերու վրայ որոշեցէք բոլոր
գաղանի եւ յայտնի հայագու գաղինքներու — Ժիւրք
եւ խորհրդաւի — հետքերը:

Հո՛ս որոշեցէք Թրքահայ Դաւի ուրացումը:

Հո՛ս որոշեցէք պատճառները նաեւ այն գաժան յո-
շտաւորի. որուն ենթարկեցաւ հայ հոգը Անգրկոսկ-
կասի մէջ...

Թիւրքը կը պահանջէր մեր բնակավայրը փոշի-
ացնել նաեւ սահմանէն ասդին, ու Մեծ Ուրացադը՝
կարօր Մասկաւն՝ արտադուր ճախաներով կ'ընդա-
ւազէր Թիւրքին. քանզի մենք, Անգրկազկասի մէջ,
կ'ապրէինք եզեր ոչ թէ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, այլ՝ ՌՈՒՍԻՈՅ
մէջ, և կ'ապրած ենք եզեր ոչ թէ ՀԱՅԿԱՅԱՆ, այլ՝
ՌՈՒՍԿԱՆ, իրաւականօրէն...

36 ազգերու ընդհանուր և հաճեալ ժողով-
րութի մէջ «Ժողովրդագիր» սուրացումի այս հաստա-
տան դա՛րձաւորաբար շահելէ յետոյ, Մեծ Նեմզը ան-
ցաւ դռնով:

1921 Մարտ 16-ին Մասկաւի մէջ կնքեցաւ առաջ
և Թիւրք ծանօթ գաղտնիքը, որուն առաջին յօդածին
մէջ Թիւրքիոյ սահմանները ճշգրտով՝ դաշնադրով
կ'ազմէր կը յայտարարէին:

«ՆԵՐԿԱՅ ԴԱՇԻՆՔԻՆ ՄԷՋ ԹԻՒՐԿԻԱ ԸՍԵԼՈՎ ԿԸ ՀԱՍՏՅԻՒՆ
ԱՅՆ ՀՈՂԵՐԸ (TERRITOIRE), ՈՐ ԸՆԴՈՒՆԱԿԱՆ ԵՆ ԻՐԻՏԻ ԹԻՐԿԱՆ
ՀՈՂԵՐ 1336 (1920), ՅՈՒՆԻԱՐ 28Ի ԹԻՐԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՍ-
ՏՈՎ. ՄԵԱԿԻԱՍ ԵՒ ՀՈՋԱԿԻԱՍ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԴԵՄՓՈՍԱՆԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎԻՆ ԿՈՂՄԷ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ ԵՒ ՀԱՂՈՐԴԱԿԻԱՍ ՄԱՍՏՈՒԼԻՆ
ՈՒ ԲՈԼՈՐ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՅ, (Հաւաքածոյ Գործող Դաւիթ-
Գեորգ), հրատ. թ. Միւլթիան Ա. Գ. Գործող Նախա-
րարութեան, Մասկաւ. 1935, էջ 158):

Այս յօդածով հեղեղի կը նկատուէր ՍեիրԸ և ԲՈ-
ՎԱՆԴԱԿ ԹԻՐԿԱՅԱՍՏԱՆԸ կը մտնէր Թիւրքիոյ սահման-
ներուն մէջ Իրէւ ԹԻՐԿԱՆ հաշ:

Նոյն օրն իսկ, 1921 Մարտ 16-ին, նոյն Ռու-
սիա Լոնդոնի մէջ կը կնքէր այլ գաղտնիք մը Անգ-
լիոյ հետ որով Անգլիա DE FACTO կուրանար անկախ
Հայաստանի դոյաւթիւնը Անգրկովկասի մէջ, իրաւա-
նին մէջ կուրանար ՍեիրԸ (վ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ — «Նե-
ղուցները», 1947, Գահրէէ, էջ 206—208):

Այս ձեւով, միջազգայնօրէն, իրաւական որոշ ամփոփումով, Մասկա կը գերեզմանէր անկախ Հայաստանի դադարաւորը սահմանի յէ՛կ թէ միւս կողմը:

Բիշ աւելի ուշ 1921 Հոկտ. 13-ին, Մասկայի գաշնադրի տաւջին յօգւածը ՆՈՅՆՈՒԹԵՆՍԻ կը կըրկընէր Կարօի դաշնագրի երկրորդ յօգւածին մէջ — հաժաձայն այն յանձնառութեան, որ Մասկայի գաշնագրի 15-րդ յօգւածով Ռուսիա ստանձնած էր Թիւրքիոյ առջեւ — որով. ինչպէս ըսինք ՌՈՎԱՆԻԱԿ ԹՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ կը նկատուէր ԹՐԲԱԿԱՆ հող:

Աւելին:

Ոչ միայն ՌՈՎԱՆԻԱԿ ԹՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, այլ և Անգլոֆոֆկառեան Հայաստանի հողերէն Թիւրքիոյ զիջւեցան ԱՐՏԱՀԱՆԻ, ՕԼԹԻԻ, ԿԱՍԻ, ԿԱՂԶԻՆԻ և ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ շրջանները. այսինքն ամբողջ Հայաստանը՝ Արաւրէան և Արաքսէն պէտքի հարաւ:

Մեծ Նենգը չափահեց իր ոյժին մէջ մինչեւիկ այն գաշնագիրը, զոր հաժախաւոր դաւերու բերումով 1920-ի նկտ. 2-ին աւելնալով Հայաստանը Ալեքսանդրապոլի մէջ կնքած էր Թիւրքիոյ հետ:

Ալեքսանդրապոլի գաշնագրով՝ «Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուն կը համարուէին վիճելի միջեւ երեք տարի», որքէ ետք հանրաւելով պիտի վճարէր այդ հողերու ճակատագիրը. մինչ, Մասկայի եւ Կարսի դաշինքներով այդ հողերը վերջնականապէս կը նրկասուէին քրական:

Ալեքսանդրապոլի գաշնագրով՝ «Շարուր եւ Նախիջեւան ժամանակաւորապէս կ'օժտուէին ինքնավարութեամբ մը, մնալով Թիւրքիոյ հովանաւորութեան տակ, մինչեւ որ կ'որոշուի իրենց բախը», մինչ, Մասկայի և Կարսի գաշինքներով այդ շրջանները վերջնականապէս կը պահուէին Հայաստանէն եւ Թիւրքիոյ

վերին հսկողութեանը տակ կը յանձնէին Ագրպէյնան-
ցի՝ «ԱՄԲՈՂԱԿԱՆ ԴԱՅՆՆԵԼՈՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՁՆԱՏՈՒԹԻ-
ՆԸ ԹԻՒՐԻՈՅ ԱՌՋԻ», ինչպէս որ կ'ըսէ Բ. Բորեան:

Այնքանագործարարի գաշնադրած՝ ամսուան մը ըն-
թացքին դաւնագիրը, օրինական հանգամանք անցնե-
լու համար, պէտք է վաւերացուած ըլլար թէ՛ Հայաս-
տանի Խորհրդարանի եւ թէ Թիւրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժո-
ղովի կողմէ: Քաղաքական գէտքերու բերութեամբ այս
վաւերացումը տեղի չունեցաւ: Եւ Ռուսիա գիտակ-
ցորէ՛ն չօգտակեցաւ այս պատեհ առիթէն՝ արատաւոր
գաշնադիր մը չեղեալ նկատելու համար. ընդհակա-
ռակն, հանցաւ գաշնադիրը և ապա զայն փոխա-
րինեց Մոսկւայի և Կարսի շատ տների ծանր գաշինչ-
ներով (Մ. ՎՐԱՅԵՆՆ — «Հայաստանը բոլշեւիկեան
մուրհի եւ քրական սալի միջեւ», 1941. Բաւտոն,
տե՛ս 198—200 և 260—262 էջերը):

Ահա թէ ինչո՛ւ բաշխեց Բ. Բորեան այնքան ան-
վարան բաւերով կը յայտարարէր.

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԷՆ ՅԵՏՈՅ ՀՈՂԱՅԻՆ ԱՌԱ-
ԽԵԼԱԳՈՅՆ ՁԻՋՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՏԱՐԻՅԱՆ ԹԻՒՐԻՈՅ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՇԻՆ, ԿԱՐՍԻ ՄԷՋ»:

Հայ Դատի գէ՞թ նիւթաւ գտւերով արգասաւ-
թեա՛ն և ժողովրդավարութեա՛ն ճամբան հարթաւ
էր արդէն, ուստի Ռուսիա բաց կերպով սկսաւ այլևս
թէ՛ Սեբի գէ՞թ գրելու գործել և թէ Թիւրքիոյ օգնելու:

Այս տեսակետով բացառիկ արժէք կը ներկայաց-
նէ ակտաւար իթթիհատականներու այն պատմական
դատաճարութիւնը, որ 1916-ի տարան տեղի ունեցաւ
Էնկիւրիի մէջ:

«ԻԹԹԻՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԷՆ-
ԿԻՐԻԻ ՄԷՋ», այս խորագրով գտառկան առգ. տմ-
բողջ գործը հրատարակուած է «ՅՈՒՍԱՔԻՐ»-ի 52 յա-

Հողգական Թիւերու Մէջ (10 Օգոստ. 1926 — 30 Սեպտ. 1926).

ՆՏՈՅՅԻ հաճառ հաս յիշատակենք Նուրի փաշայի կազմած Հիւսիսական Բանակի վարիչ գեմքերէն Նայիմ ձեւափ զույց Դուռքը:

«1920 թ. Յունիսին Գարապեֆի փաշայի դիմելով՝ անոր հաւանութիւնը ստացայ: Երբ Ղարաբաղ հասայ, նամակ մը ստացայ. այդ նամակը ուղղուած էր ձաւիս պէյին, որ այդ ատեն Պայագիս կը գտնուէր: Նամակը կը յանձնարուէր շփման մէջ մտնելու նախանշող բոլեւիկեան ուժերուն հետ: Այդ երջանին Նուրի փաշա բոլեւիկներուն վրայ յարձակում գործած էր, բայց չէր յաջողած: Կացութիւնը Պայագիս հաղորդեցի: Ասոր վրայ Գարապեֆի փաշայէն հետագիւր մը ստացայ, որ կը հրամայէր.

«ՆԱՅԻՄ ձեռնաս ՊէՅ ԻՆՁ ԿՈՒՅԷ ԹՈՂ ԸՆԷ, ԲՈՒՇԵՆԻԿԵԱՆ ԲԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՆԱԽԻՅՆԻԱՆ ԹՈՂ ԲԵՐԷ»:

«Այս հրամանի վրայ թրական ոյժերը այդ երջանը համախմբեցան: Ես ալ արեւելեան նախափ հրամանատարութեան ղեկավարեցի.

«ԶԷՆՔ ԵՒ ՌԱԶՄԱՄԹԵՐԻ ԱՌՆԵԼՈՎ՝ ՅԱՌԱԶԱՅԻՔ»:

«Յետոյ շփման մէջ մտայ բոլեւիկեան հրամանատարին հետ:

«Գարապեֆի փաշա խալիլի փաշայի, Նարիման Նարիմանովի եւ բոլեւիկեան բանակի հրամանատարութեան ուղղեալ երեք նամակներ գրած էր: Այդ նամակներով բոլեւիկներուն հետ զործակցութեան անհրաժեշտութիւնը կը ջատագովէր, խալիլի փաշայի կողմէ կատարած ծառայութիւններուն համար անոր զնորհակալութիւն կը յայտնէր: Ապէ գաւ, բնդանօթի, գէնի եւ ռազմամթերքի փոխադրութեան ատեն օգնագործելու նպատակով Ազրպէյճանի մէջէն համ-

ոյ հեռաւոր ապագային կով կասի մէջ կուեյու համար խորհրդային Ռուսիոյ դէմ. իսկ մերձաւորագոյն ժամանակին մէջ՝ Արեւելեան Անաստուի մէջ կուեյու համար Թիւրքիոյ դէմ» (աճ. էջ 224)։

Իսկ «Լեւոն Դաշին բացեղէ՛ն հողի բացեղէն գոի»-ը՝ Բաբոյ Ռաւենք՝ ա.յ. յօգւածի մէջ — «խորհրդային Հանրապետութեան պայքարի երրորդ օտար ընդդէմ համաբխարհային դրամագլուխի» — կը վկայէր։

«Այն օրէն ասդին, որ խորհրդային Ռուսիա խորհրդային Հայաստանի մէջէն համբայ զսաւ դէպի Թիւրքիա՝ այդ օրէն ասդին ան կրնայ շատ զօրաւոր աջակցութիւն ընծայել անոր» (աճ. էջ 117)։

Իւ այս աջակցութիւնը Ռուսիա յայնօրէն քնծայեց Թիւրքիոյ՝ զայն յազախանօրէն միշտ և Ալեքսանդրապոլ բերելով և հոն մեղի ծանօթ դաշինքը պարտադրելով...

Շարունակեցաւ նաև աւելի ետքը, միշտ և լօշտն ու միշտ և առաջին մեծ պատերազմը։

«Իշխանութեան» իր 1939 Մայիս 16-ի խմբագրականին մէջ, ճիշդ պատերազմի նախաւեմին, կը գրէր։

«Մէկ կողմէ՝ քիւրժ ժողովրդի, իսկ, միւս կողմէ՝ Խ. Միութեան ժողովուրդներու միջեւ հաստատած բարեկամութիւնը դեռ վերջերս իր արտայայտութիւնը զսաւ այն խորհրդատւութեանը (CONSULTATION) մէջ, զոր շուրջ խորհրդային կառավարութիւնը քիւրժ կառավարութեան Էնկիւրիի մէջ։ Կարծիքներու այդ փոխանակութիւնը հաստատեց, որ երկու երկիրները համակարծիք են ժամանակակից միջազգային կացութեան նկատմամբ եւ կը ձգտին ամրացնել երկու երկիրներու փոխադարձ բարեկամութիւնը ի շահ խաղաղութեան»։

Իւ կ'աւարտէր... Ի ՀԱՇԻԻ հայ ժողովրդի ա-

նոր բոլոր իրաւունքները անտեսելով:

Իսկ ի՞նչ կ'ընէին հայ բաշխիկները. նենգու-
թեանց և գաւերու այս տարող շորանին:

VIVAN LES CADENAS — Կեցցե՛ն շորաններ — կը
բացագոյնէր սպանացի ժողովուրդը, երբ բռնաւորը
երկրի սահմանադրութիւնը կոչնչացնէր...

Ճեղք նոյնը կ'ընէին նաեւ հայ բաշխիկները:

1920 Սեպտ. 23-ին սկսաւ Թիւրք-հայկական զա-
տերազմը:

Թիւրքիան կարշաւէր հարաւէն, իսկ Ռուսիան կը
գաւէտ հիւսիսէն:

Այդ տագնապի օրերուն բաշխիկները Մեքսի-
կան գիտելով հեռակէտի թաւացիկը կը ցուէին հայ
բանակի և իսլամապահար հայ ժողովրդի մէջ:

«Հայ բանուր, հայ գիւղացի եւ հայ գիւնուր.
«Բեմալական յեղափոխական բանակը՝ թիւ
բանուրը, աշխատուր գիւղացին և յեղափոխական
ասկեարը, պարգած խոհեղային կաւար դօրը, զա-
լիս է վաւելիու քեզ քո դաւանանքների ձեռքից եւ տա-
պալելու քո արիւնք ծծող դաւանակների անարգ լուծը:

«Չկրակե՛ս, հայ աշխատուր գիւնուր, եղբայրա-
կան թիւրք բանակի վրայ, նա քեզ բերում է ոչ թէ
ստրկութիւն, այլ ազատութիւն. նա գալիս է օգնելու
քեզ քո սրբազան պայքարի մէջ:

«Երբ տեսնեո կարմիր դօրը, ա՛ն գէնեհող եւ
միացի՛ր եղբայրական թիւրք բանակին ընդդէմ քո
ոխերիմ քեօամիւնների, ընդդէմ անարգ դաւանակների»
(Վ. ՆԱԻԼՍՈՒՐԵԱՆ — Հ. Յ. Գաւանկցութեան անդիւր, 1924, Գահիրէ. էջ 223—224):

Թիֆլիսի «Կոմունիստ» թերթը իր 1920 Հոկտ.
24-ի թիւով կը գրէր:

«Մնում է միայն ուրախանալ, որ դաւանակա-

կան Հայաստանը գտնուում է այն պողոտաւորդ կողմի վիճակում, որին Աստուծ եղջիւրներ չի տել:

Իսկ Բաքուի «Կոմունիստ» թերթն անդուն փառաքանանքներ կը չաւրէր Քեմալի հասցէին Հայաստանը «Անճանճի ներմակ շուն» անւանելով:

Ուշադրաւ էր Հայաստանի Կոմունիստ կուսակցութեան կեդր. Կոմիտէի «Կոչ»-ը. ուղղաւ «Անդրոկոմկասի սւ ամբողջ աշխարհի բանւորներին և գիւղացիներին»:

Պատեաղմի բացերուն ժէջ բռնաւ Հայաստանին Կոմկուսը յետին ստրուկին վայել, երախտագիտութեամբ կը յիշեցնէր Բաքուի արեւելեան աղդերու հաժաժագժը. ուր լէճերի. Չենովիեի և Ռատեցի գիւտաւորութեամբ... կը թաղէր Հայ Դատը:

«Այն ժամանակ, երբ ամբողջ Արեւելիս բռնաւ է արդարաւորութեան հրդեհով. երբ Արեւելիի ժողովուրդների նամարումարը երդեցնում էր արեւելեան ժողովուրդներին ոտի կանգնելու Կոմունիստական Մեջագայնականի դրօշակի տակ միջագային իմպերիալիզմի դէմ վերջին վնասեան կոխը մղելու համար. այդ ժամանակ Հայաստանի սպիտակ աւագակային կառավարութիւնը, հրով ու սրով չափելով ամբողջ յեղափոխական Հայաստանը, քայքայելով բոլոր բանւորական արհեստակցական կազմակերպութիւնները՝ անգլիական եւ ամերիկեան իմպերիալիստների հետ միացած հոր Գողգոթա է պատահասում Արեւելիի յեղափոխական զանգւածներին»...

Մեր գործած այս «Բեմ ճիւղ»ը յիշեցնելով Կոմկուսը հանդիսաւորապէս հետեւեալ երաւոր կ'ընէր.

«Մենք ուխտ ենք տալիս Հայաստանի արիւնտամբ բանւոր-գիւղացիական զանգւածներին՝ չենթարկել աւագակային խմբերի ցածոցի պղծակացիային...

Ման Հայաստանի բանուրների եւ գիւղացիների վրայ բռնութիւն կատարողներին: (Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ— «Հայաստանը բոլշեւիկեան մուրնի եւ քրական սալի միջեւ», 1941. Բասառն. էջ 168—169):

Նշան էին յայտարարութիւնները նաեւ Հայ Դատի մասին:

«Հայաստանի խորհրդայնացումով Հայկական Հարցը մի անգամ ընդմիջեւ լուծւած է», — *կը բացատրէր Ո. Կարինեան:*

«Կը նաւասան, որ աշխարհակալ լուծէն ազասագրող հասարակական Թիւրքիան՝ իրեն հետ մեզ եւս Սեւրի դաճագրի նախաւակող համաւելով, մեզ եղբայրական ձեռք պիտի երկարէ, երբ մենք, մեր թշնամի դաճակցականները ստպալելով, Թիւրքիոյ հետ միասին պայքարի կը լծուինք ընդդէմ Անքանաբայի գիւտախնէրուն», — *կը յայտարարէր Թիւրքիոյ ուղիքաւ իր ողջունէն Բէյ Խ. Հայաստանի անգրաւորի Յեզկէֆը (Ս. մեմիա. հ. Բ., էջ 161):*

Իսկ Ո. Միսանիկեան. իբրեւ կառավարական առաջին ակտը Բէյ Եռնուի մէջ. «Հայաստանի Միջազգային քաղաքականութիւնը» խորագրով յօդուածի մը մէջ. «Նորքի էջերէն կը յայտարարէր:

«Թիւրքիայի վրին կապեցին Սեւրի դաճագիրը, այդ երկրորդ առիթական Վերսայր, որի տակ կայ դաճակցական Հայաստանի ներկայացուցչի ստորագրութիւնը (ինչ մէջ ու անգլանի ռեք... «Յ»):

«Այդ Հայաստանը Թիւրքիայի նկատմամբ ուզում էր անել ինչ որ Վերսայրում յաջողեց կատարել Բեզգիային՝ Գերմանիայի նկատմամբ:

«Մենք այլ բան ենք ատում, մենք առաջարկում ենք հասել ու խաղաղութիւն հաստատել հայ եւ թիւրք ժողովուրդների միջեւ. մենք առաջարկում

ենք օգնել նոր Թիւրքիային» (Ս. ՎՐԱՅԱՆ—«Հայրենի» Տարեգիրք-Տօնացոյց», 1946 Պ.սթըն, էջ 185):

Նոյնը կը վկայէր նաեւ պաշտօնաթերթը, անգամ... 1939 ինչ:

«Թիւրքիայի միջազգային դուրսիւնը» խորագրով Թեթօնի մը մէջ, «Խ. Հայաստան» արձագանգելով «Իզվեստա»-յի, իր 1939, ՅՈՒՆԻՍ 10 ի թիւով կը գրէր.

«Թիւրքիայի գիւտարիչ բաժանումն սկսեց Մուդրոսի զինադադարից անմիջապէս յետոյ (1918 թ.), Սեւրի պայմանագրի համաձայն (1920 թ.) Թիւրքիային մնում էր մի վառ սերիտրիա Սամարուի հետ միասին, եւ այն էլ պէտք է դառնար անգլո-Ֆրանսիական գաղութ: Թիւրք ժողովուրդը, սակայն, յաղթական դուրս եկաւ իմպերիալիստների դէմ իր մղած պայքարից: Ունենալով արեւելեան սանձաւորներին բարեկամ հարեւան՝ ի դէմս Խորհրդային Ռուսաստանի, որը նոյնպէս պայքար էր մղում իմպերիալիստական պետութիւնների ինտերվենցիայի (միջամտութեան) դէմ, թիւրք ժողովուրդը կարողացաւ ազատօրէն կենսունակացնել իր ուժերը հարաւում եւ արեւմուտքում եւ ջախջախել իմպերիալիստներին»:

Մօսկւայի 1921 Մարտ 16 ի Թիւրքիայի հետ բարեկամական պաշտօնաբէն ռաւաժով մը Լօզանի անցնելով՝ նոյն պաշտօնաթերթը կը գրէր.

«Լօզանի կոնֆերանսում խորհրդային պատիւ-րակութիւնը ամեն կերպ պաշտպանում էր քեմալական Թիւրքիան»:

Ամէն կերպ Թիւրքիան պաշտպանելով՝ Լօզանի մէջ Խ. Ռուսիան ամէն կերպ Հայ Դատի դէմ կը գաւաւէր. Մեմորանդմի միջոցով իսկ Թրքապատկան Հայաստանէն հազամասի մը կցումը արգէի Խ. Հայաստանի...

Աւելին. Ռուսիայ տափաստանները բաց հասկե-
լով տարաքիտ հայտնեան առջև Չիկերին անկարելի
կը գարձէր որեւէ խոսակցութիւն մինչեւ իսկ Ազգա-
յին պառզ Օճախի մը շուրջ թրքապատկան Հայաս-
տանի հաղերաւ վրայ...

Եւ օգնեցին, լայնօրէն աւ եղբայրաբար, առանց
փառաբանելու մինչեւ իսկ «պնակ մը սոսքապուր» պա-
հանջելու հա, ժողովոցի համար...

«ՀՈՅՆՈՅՆԻ ԱՇԽԱՏԱՌԻ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ (ակնար-
կը՝ համայնավարներուն «Ե») — կը գրէ Բ. Բոքեան հա-
կ թիւոք վերջին պատերազմի մասին, որ մեզ նախ
Արեւստանքապուրի. իսկ ետքէն աւ կարսի գայնաւորին
բերաւ. — «ՅԵՂԱՓՈՍԱԿԱՆ ԽԱՆԴԱՎԱՌՈՒԹԵԱՄ ԲԱՍԿԵՅԱԻ
ԴՈՇԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ «ԲՈՒՇԵԻԿ»
ԹԻԻԲԻՈՅ ՅԱՂԹԱՆԱԿԻՆ. Հայ աշխատաւոր զանգւածնե-
րը կոռուային, յոր «Թիւրքիայ եղբայրական աշխատաւոր
ժողովուրդը» եւ իր կառավարութիւնը հորհրդային
Հայաստանի հետ կը կնքեն պատւաւոր եւ եղբայրա-
կան խաղաղութիւն» («ՄՐԻՆԻԱ», հ. Բ. էջ 166)։

Մինչ փոքեցին «խաղաղութիւն» մը, որ մէկ «ա-
ւելի ծանր ու աւելի անպատշաճ հազիւ թէ կարելի է
գտնել պատմութեան էջերու վրայ», վկայութեամբը
միշտ նայն Բոքեանի...

«Անկախութիւն... այդ մերն էր երէկ, այդ մե-
րն է եւ այսօր» — Չարեցներուն բերնով կ'արտայայնե-
րէին թիւերը երգելէ...

«Հայ ժողովուրդի արիւնտ եւ հերոսական ան-
ցեալի հանդէպ Հայաստանի կարմիր բանակը խո-
նարհում է իր գլուխը եւ շարունակում պայքարել
նրա անկախութեան համար», — Չարեցներուն հար-
ձօցանքէին Ա. Բոքեանը։

«Դաւանկցութիւնը դեռ մինչեւ հիմա էլ երգ-

նում է իբեմ «Հայաստանի անկախութեան» դրօժակիրը ներկայացնել: Կեղծաւոր սո՛ւս, — մեզ հեգնելով՝ կը յայտարարէին խանջեանները:

Անկախութեան պաշտպաններ... իբեմք էին:

Ե... պաշտպանելին՝ չեմք ընթաց սւ գաւերու մէջ Հայաստանը խեղդելով:

Եւ կը զարմանան տակաւին, թէ այդ ի՞նչ պէտէ. որ անկարելի կը գտնայ հայրենասէր Դաշնակցութենէն պակել հայ ժողովուրդը և զայն աւ միշտ միաձուլել հայրենագաւ Բոլշևիկի հետ:

Երբ Մսկա և Երևան այնքան լայնօրէն կ'աջակցէին թիւրքիայ, անոնք ստալի — ճիշտ և անսխալ — հասկացողութիւն ունէին՝ արդեօք քեմալականութեան էութեանը մասին:

Ի հարկէ՛, բռնէին:

«ԲԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԸ — կը զգայէ «Մեծ Խորհրդային Հանրապետութեան» — ՀԱՅԿԱՊԸ ՀԱՐՑԻ ՄԵՋԸ ՍՏԷՌԹԵԱՆ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵԻՆ ՍՈՒԹԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԵՐԻՏՂՄԱՐԻ-ԹԻՒՐԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՆՈՒԹԻՒՆԸ» («Մ. Խ. Հ.» 1930. Մսկա, հ. 20-րդ. էջ 530):

Է՞ր ասկէ առաջ երեսասորդ-թիւքերու մասին խօսելով՝ նոյն «Հանրապետական»-ը կը գրէ:

«Երեսասորդ թիւքեր, որոնք իսխանութեան եկած էին որոշ աջակցութեամբը դաւանակներու, Հայկական Հարցի մէջ կը բարոյնակէին Սուլթաններու հին ջադարար սեմաշիրակային փաղափակնութիւնը» (անս. էջ 529):

Նոյն «հին ջադարար սեմաշիրակային փաղափակնութիւն»-ը նաեւ ԲԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԸ կը շարունակէին հայ ժողովուրդի հանդէպ. զկայսութեամբը միշտ նոյն «Հանրապետական»-ի...

Երբ Հայաստանի անդամիկ Յեղիմի արա. գոր.

ծերու գործաժար Ա. Բէռլադեան բողոքեց Լեհիւրի, Շիրակի հաւաքական զանգուածային կառօնածի աւերձ Լեհիւրին Երեւանի «բողոքող» հայերը դաճակցական հաշակեց՝ անոնց «համայնաժողովին» կողմէի տակ աւանդում... (Վ. ՆՈՒՆՈՒՐԻՆՆ— «Հ. Յ. Դաճակցութեան անդիմադրելի», 1924 Քահիրէ, էջ 102—103)։

Որովհետեւ Լեհիւրի ընդհանուր միայն դաճակցական կողմէի կողմէ հայը զաւթաւորել, բայց ոչ նաեւ բռնութիւնը...

Եւ Երեւանը լռեց...

Լռեց նաեւ Մոսկւան...

Աւերին։

Մոսկւա եւ Երեւան, այս ամէնը թիւնաւոր հանգերէ, թէ՛ քեօյական թիւնաւոր կը փառաբանէին եւ թէ ամէն կերպ կ'աջակցէին անոնք...

Բանակցութեան մը մէջ Գառնիտան—այն տան Խորհրդային դեպքան Վարչաւիճակէջ—կը յիշեցնէր երկու զաւթաւորանաւ քաջակցականներու։

— Դուք Եւրոպական կը խօսիք այնպէս զանգուածներ մասին, որ մենք կընծայենք Գառնիտան թիւնաւոր զէնքով, ոսկիով եւ մարգիւններով. դուք կը մոռնաք կարեւորագոյնը, կը մոռնաք ա՛յն, որ մենք մեր կարմիր Գառնիտաններ Գառնիտան վկայեալ շարդարները աւաւանի կը կեցնենք իբրեւ իշխան յեղափոխականներու...

Իսկ մեզ ա՛յ իբրեւ Գառնիտան ու Գառնիտան թիւնաւորները ընծայաբերած էին «Վկայեալ Գառնիտաններու» ի շահ համայնաբարհային յեղափոխութեան»...

Եւ երբ ա՛յն է իրողութիւնը, ի՞նչպէս կուզէիք, որ հայ Գառնիտանը լքէ Գառնիտանները եւ հետեւի Բալլէիզմին։

Ինչպէս կ'աւելիք, որ թաղմաղաքեան անցեալով հին ու աղետալեան ժողովուրդը, մի, առհասարակ քաղաքական հըօս քննադատով մի, եղբայրանայ արժիք հետ. որ իր տեղեկմանը կը փոխէ:

Ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը տասնամեակներ շարունակ այնքան ջերմօրէն պարտծ մնայ Դաշնակցութեան:

«ԱՅՆ ՊԱՐԱԳԱՆ, — հեղինակաւորապէս կը մկատէ Վ. Խ. Հանրագիտարանը. — ՈՐ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՉՈՒՐ ՊԱՐԱԿ ԵՆԱԻ ԻՐ ԶԱՅԱՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐժԱՆ ԱՌՅԱՆ, ՀՆԱՐԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ, ՏԻՍԻ ԻՐԵՆ ԳԱՌԵԱՌՈՒ ԳԵՂԱՌԱՐԱՒՈՐ ԶԱՅ ՄԱՆՐ ՊԱՐՇՈՒՈՅԻՆ ԼՈՅՆ, ԽԱՒԵՐՈՒՄ» (Վ. Խ. Հանրագիտարան», 1910. Մասկա, հ. 20-րդ, էջ 226):

Հայ աշխատաւոր ժողովուրդի (հատկապէս ժարգունով՝ «Մանս աւարժակալի») յայն խաւերը, 1890-էն մինչեւ 1920-ր. այսինքն՝ Դաշնակցութեան հիմնադրման թւականէն մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացման թւականը, Դաշնակցութեան հետ մընացին թէ չմնացին:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՁԱՆՈՒՄՆԵՐԸ, — կը մկայէ միշտ նորն հեղինակաւոր «Հանրագիտարան»ը, — ՈՐՈՆՔ ԵՐԿԱՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻ Կ'ԲՆԱՆԱՅԻՆ ԴԱՇՆԱԿՆԵՐՈՒ ԵՏԵՒԿՆ, ՏՈՒՄԻՆ, 1919-ԻՆ ԻՐԵՆՑ ՁԱՅՆԵՐՈՒ ԳՕ ՏՈՒՈՐ ԴԱՇՆԱԿՆԵՐՈՒ ՏԻՆ ԽՈՐՀՐԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆԴՐՈՒԹԵԱՆՑ ԱՅՆ...» (անդ., էջ 530—531):

Չայեքոս այս 90 տակաւ Դաշնակցութեան խըլու համար միշտ մէկ համար, կար.

— ԶԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՐ ՊԱՅԿԵԼ ԶԱՅ ԴԱՏԻ ԼՈՒՐՈՒՄՈՎ՝ ԿԱՄ ԱՆԱՐԻՆ ՄԻՋՈՅՆԵՐՈՎ ԵՒ ԿԱՄ ԱՐԻՆ ԹԱՓԵԼՈՎ:

Մինչ հայ ժողովուրդը տեսաւ, որ Ռաշեֆէք իր երակներուն մէջ չունի ոչ իսկ ԿԱՌԱՄ, ՄԸ, արիւն

Հայ Գետին համար:

Եւ չունի տարր ալն պատճառով, որովհետեւ
Բարդիլիճ տեղ չունի Հայ Գետին համար զի
սրտին քաջ ալ քիւն ուղեղին մէջ:

Ընդհանրական հայ ժողովուրդը տեսաւ ու հա-
մադանցաւ, որ Բարդիլիճ զինք ալ իր հայ երեքը
վաճառքի հանած է Արեւելքի քաղաքական շուկանե-
րու մէջ:

Եւ ետք ա՛յլ տէ իրողութիւնը, նոյնի կը կրկնենք,
այդեւ ինչ ա՛ն զարմանալ, որ 1919 թւի ձայններ 90
տակար աշար քա ձրացած է գրեթէ 100 տակար:

Ինչ ա՛ն զարմանալ, երբ մենք կը յայտարարե-
նք, որ այն օրն իսկ երբ առաւելան սիննեք
մեկին Հայաստանէն, հոն չի մնար ոչ իսկ ՄԻԿ ՀԱՏ
բարձրիկ:

Ինչ հոգսահայ վարիչները զի կոյո էին և ոչ ալ
յի՛մար: Անոնք կը տեսնէին հայ ժողովուրդի այս
տրամադրութիւնները և կ'ըմբռնէին անոնց պատ-
ճառները:

Ուստի և անոնք հայ ժողովրդի ուսերէն, ուր
բազմած էին առաւելան սիննեւ ուժով, ցէպի տ-
նոր սիրար ճա՛քայ մը հարմար, համար սկսան
խորդախարար դաշնակցական գաղափարներ թա-
թակել:

Ու ձախողեցան նաեւ այս մարդն մէջ. որով-
հետեւ իսկ բաւերը դաշնակցական էին, բայց ոչ նաեւ
գործերը:

Եւ անոնք չարաչարօրէն տաժեցին անգամ բա-
ւերուն համար:

Մօսկւան այս բաւերն իսկ չենք ինչ ինչ քաջահայ
վարիչներուն:

Միայն արդարեւ արեւի գայ պաղպղալ, քիւն

խորհրդակցական ժողովում, որտեղ Կոմարովի
մեծ ինչ, դեր ունեցավ այն կեղծ իրավունքները, որ
չէին վերաբերում կողմից կատարվող Գաղութացման
թեան հաղթական շահագրավման:

Խանութանի հեռակա հաշվառման միջոցով 88 օր
վերջ, 1936 չ.կա. 2ին, ընդարձակ ղեկավարման միջոցով
հրապարակ հաշվի տրամադրության կատարման կազմակեր-
պության «Բազմաբան Արտիստի Ժողովին» (ի դեպ,
այս ղեկավարման հրապարակվող հայտն առկա մի-
ջոցով 28 օր վերջ)՝ Խանութանի յաջորդը Ա. Արամյան-
ին՝ որ ծիծառակարան էր ինքն էս ժամանակահատվածի
վերջ, հետևելով միջոցառման իրենց կողմից կատար-
վող—սուրիշ միջոցառման իրենց կողմից—Խանութանի
և միջոցառման իրենց կողմից հաշվառման:

«Հաստատված վերաբերմունք էր ցուցաբերում
դաժնակների ու նացիոնալիզմի արհայայտություննե-
րին...»:

«Խաղաղության եւ հասարակական «վարդապետ»
մեծ էր սեղծում, որպեսզի կարողանան փոխար-
կել նացիոնալիստական, դաժնակական եւ կուլա-
կային սարքերին պատկանելու իրենց բացառա-
նացիոնալիստական գիծը»:

«...Նրանք նախապես կը բացայտին դաժնակնե-
րի առջեւ...»:

Գնդակահարման իրենց Ն. Ստեփանյանի խմբակը
կը լայնացներ. — «Դաժնակներին զուր ոչնչացրին,
նրանց կարելի էր օգտագործել: Նրանք կարող էին
օգտակար լինել»:

«Ի. Հայաստան» թերթի քարտուղարը՝ Ռ. Ա.
Թանասյանը՝ կը վերադառնար:

«Վերջին տարիներս կենսւ. օրգանը՝ «Խ. Հայաս-
տան»ը՝ դաժնակների դէմ ուղղած յողածներ չէր

սպում: Այդ կատարել է խանջեանի ցուցումով: Երբ այս հարցով (*Երբ այս հարցով* — «Յ.») մենք դիմում էինք խանջեանին՝ նա միշտ այսպիսի պատասխան էր տալիս. — «Ներկայ պայմաններում ոչ մի կարիք չկայ Դաւենակցութեան դէմ յօդուածներ տրուելու: Դա աւելորդ կը լինէր... դրան ոչ մի կարիք չկայ...»:

Խանջեանն ամեն կերպ պաշտպանում ու խորախուսում էր դաւենակցական գաղափարներով համակած գրականագէտների հակայեղափոխական խմբակին, որին զխառնում էր կուսակցութեան նախկին անդամ Բակունցը:

Չափազանց ուշադրաւ է Ա. Բակունցի մտնաւորական երեւեալ յայտարարութիւնը.

«Պէտք է նշել, որ վիճաբանութիւնն այն մասին, թէ արդեօք Դաւենակցութիւնը մանր-բուրժուական յեղափոխական կուսակցութիւն է եղել մինչեւ մի որոշ ժամանակաւորացում, թէ՞ այդ կուսակցութիւնը միշտ էլ արտայայտել է հայկական բուրժուազիայի, հայկական մարտնչող նացիոնալիզմի շահերը. — մինչեւ վերջին ժամանակներս ՇԱՏ ՄԵՆ ՏԵՂ Է ԳՐԱԻՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, ՄԱՆԱԻԱՆԴ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՅԱՅԻ, ՊԱՏՄԱՐԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ԳՐԱՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ:

Կարիք կա՞յ արդեօք ապացուցանելու, որ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ ԱՅԻ ՀԱՐՅԻՆ ՅՈՒՑԱՐԵՐԻՈՂ ԼԱՐԻԱՅ ՀԵՏԱՔՐԲՐՈՒԹԻՒՆԸ ՍՈՍԿ ՊԱՏՄԱՆԱՆ ՀՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՉԵԼՈՒ ՅԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ՉԷ, այլ նացիոնալ ուկրոնիստական (*Երբ այս հարցով* — «Յ.») տարրերի մի փոքր Դաւենակցութեան մանր-բուրժուականութեան (*այլ խօսքով՝ աշխատաւոր գիւղացիական.* — «Յ.»), իբր թէ անցեալում նրա մասնացած յեղափոխական ծառայութիւնների եւ այլն պիտակի տակ ՆԱՅԻՈՆԱԼԻՍ-

ՏԱԿԱՆ ՉԱՇՏԻՈՂԱԿԱՆ ԱՆՔԱՐԵՄՈՒՆԻ ԱՆՅԱԱՅՆԵԼ ՆԵՐԱՅՈՒՄՈՒՄԸ ՊԱՇՏԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՆՎԱՏԱՄԱՐ» (բաժնոր՝ ընթացիկները՝ «ՆԱԿԱՅԻՆ» — «ՅԵ»)։

Ունենալով իրենցը մեծագույն իրաւունքները՝ յայտարարեցին իրենցը իրաւունքները՝ ընթացիկները՝ «ՆԱԿԱՅԻՆ» — «ՅԵ» (ՅԵՄԱՆԱՅԻՆ՝ 30 ՀԱՅԿԱՆ՝ 1936)։

Այս քայնով զատանանք։

Ունենալով 1936 թվականին իրենցը իրաւունքները՝ ընթացիկները՝ «ՆԱԿԱՅԻՆ» — «ՅԵ» (ՅԵՄԱՆԱՅԻՆ՝ 30 ՀԱՅԿԱՆ՝ 1936)։

Կարող է իրենցը իրաւունքները՝ ընթացիկները՝ «ՆԱԿԱՅԻՆ» — «ՅԵ» (ՅԵՄԱՆԱՅԻՆ՝ 30 ՀԱՅԿԱՆ՝ 1936)։

Մեր ՊԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ թափանցած էին ապա իրենցը իրաւունքները՝ ընթացիկները՝ «ՆԱԿԱՅԻՆ» — «ՅԵ» (ՅԵՄԱՆԱՅԻՆ՝ 30 ՀԱՅԿԱՆ՝ 1936)։

Այս տեսանկյունով բացատրել է առիթը՝ ապա իրենցը իրաւունքները՝ ընթացիկները՝ «ՆԱԿԱՅԻՆ» — «ՅԵ» (ՅԵՄԱՆԱՅԻՆ՝ 30 ՀԱՅԿԱՆ՝ 1936)։

«Հակայեղափոխական դաւանակցական, քրիստոնեական քրեական, — երբ մի կողմից կը դաւանեն, — վրնասարար աշխատանք էին կատարում գրականութան բնագաւառում։ Նրանք ցանկանում էին դուրսիւնն այնպէս պատկերացնել, թէ իբրեւյ ժողովուրդը, որին դեմավարում է իր կոմունիստական կուսակցութիւնը, որին դեմավարում է բանոր դասակարգը, բնամաբար է վերաբերում դէպի իր դեմոկրատական անցեալը, դէպի անցեալի յեղափոխական տենդենցները։

«Այդ վնասարարական գիծ էր, մի գիծ, որի նպատակն էր ցոյց տալ, թէ հայ պրոլետարիատը չէ՛, Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը չէ՛, որ համախառնում է անցեալի բոլոր կուսութեան հարցը

տութիւններէ կրողը, այլ ասեմք, ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ (Վերականգնող թերթ)։ Երեւան, 23 Ապրիլ, 1937)։

Վերջին բաւը մենք ընդգծեցինք։

Խոստովանութեամբը վ. Կիրաւորներու, հայ ժողովուրդը, ամբողջ ՏԱՄՆԵՕԹԸ երկար ու խաղաղ տարիներ համայնավար իշխանութեան բարիքները վաւերացնելով, եկած էր այն անխորտակելի համոզումին, թէ ՀԱՅ ԱՆՑԵԱԼԻ ԲՈԼՈՐ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԿՐՈՂԸ Ո՞՞՞ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐՆԵՐՆ ԵՆ ԵՒ Ո՞՞ ԱԼ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՅԼ, ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ...

Իսկ միամիտ պահած՝ Եզիշէ Զարեհը՝ որ այնքան ցեղային շունչով մեզ կը յօթարտար տարիներ առաջ. — «Անկախութեան պայքար, դա մերն է ճիմա, դա մերն էր առաջ» — յաւատարմութե՛ն Կիրաւորներու «հայ պարտաւորեալ» էն է թէ Հայաստանի «Խորհրդային իշխանութեան» 1933 Մայիս 9ին կը գրէր (նոր ուղղադրութեամբ) 47 տարեկան բազկայած իր հաշակաւոր «ՊԱՏԻՄ»-ը — բանաստեղծական փողակաւոր կտոր մը — սրունք երկրորդ գիրքը (բացառութեամբ 23-րդ յաւելածական տալի) կուտային պահածի մահէն առաջ իր վերջին կտակը հայրենիքին։ — «Ո՞՞՞ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐ, ԲՈՒ ՄԻԱԿ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆԸ ԲՈՒ ՀԱՅԱՔԱՍԱՆ ՈՒԺԻ ՄԷ՞՞ (ԵՂԻՇԷ ԶԱՐԵՆ)» «Գիրք ճանապարհի» Երեւան, 1933, էջ 269—270)։

Դաշնակցութեան դադարները յայտնադէտ կը յազթանակէին Հայաստանի մէջ։

Վիճելի հողամասերու հարց (Լեւոնային Ղաւարաղի, Լեւոնային Գանձակի, Ախալալաքի), Նախիջեւանի հարց, Թրքահայ Դատ, Հայաստանի իրաւահաւասարութեան խնդիր, հայ մշակոյթի պաշտպանութեան հարց, խղճի ազատութեան պահանջ, անկախութեան խնդիր, ազգային պաշտպանութեան հարց,

ազատութեան պահանջ, եւայլն, եւայլն, — այս խնդիրները, որոնց բաժինն վրայ կար կնիքը Հ.Յ.Դաշնակցութեան, կ'աւելո՞ծէին Հայաստանի ներքին կեանքը՝ բռնան հետաքրքրութիւն ստեղծելով Դաշնակցութեան շուրջ։

Ահաւորապէս ծանր էր երկրի վիճակը. հիւսիսային հատվածները յայտաբարութեամբ, այլ վկայութեամբ բռն իսկ խորհրդային վարիչներու։ Հայաստանի խորհրդայնացման 15-ամեակի առթիւ թով աւած իր գեկուցմանը մէջ, մեր երկրի առաջին իշխանաւորը՝ Ազատի Խանջեան՝ մոայլ անցեալի բաղդաբամբ «լուսաշող» ազադայի մասին խօսելով՝ կը յայտարարէր.

«Միայն մի փոքրիկ փաստ։ Եթէ խորհրդային իշխանութեան 15 տարիներին Երեւանում կառուցել է ընդամենը 3—4 ՆՈՐ ԳՊՐՈՅԱԿԱՆ Շէնք (շէնքը ծածկում է մեզ մէջ. — Յ.)՝ ապա միայն առաջիկայ տարում՝ 1936-ին, կառուցելու են 9 նոր, խոտր, կահաւորւած ու սարքաւորւած դպրոցական օճակներ» («Խ. Հայաստան», 30 Նոյեմբեր, 1935)։

Նոյնն էր «Ինտարութիւն»ը նաեւ միւս մարդերու մէջ...

Եւ այս յայտաբարութիւնը կ'ըլլար 1935-ի վախճանին, երբ տակաւին սկսած չէր երկրորդ մեծ պատերազմը, որուն վզին օրէնք դարձած է կապել հակազգային աւելն արարք եւ վարչարարական ամէն ապիկարութիւն։

Այս յայտաբարութիւնը կ'ըլլար 1935-ի վախճանին, երբ խորհրդային իշխանութիւնը առանձին գլխաւոր տարիներու «թիւարարական» անցեալ մը ունէր իր ետին...

Թարի մը վերջը իր յաջորդը՝ Ա. Ա. Բախանի՝ Ե.

րեանի «Բազմապիս Ակտիւ»ին աւած իր զեկուցմանը մէջ. կը յայտարարէր.

«Խանցեանք եւ նրա կամահասարները շարունակ շաղակերանում էին ազգային կուսութեան մասին, երդում էին նրա անունով. բայց գործնականում հոգ չէին տանում նրա մասին: «Բոհլ»երի (բարձրագոյն ժողովարաններ. — «Բ.».) ՀԱՄԱՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՆ Է ՀԱՅՅԵՐԷՆ ԸՆԴԱՄԷՆԸ 7 ԴԱՍԱԳԻՐԻ — ԱՄԵՆԱԽԱՅՏԱՌԱԿ ԹԻԻ» (Ընդգծումները՝ Մեզմէ. — «Բ.»):

Իսկ Եսեկյան «Վերա-հետադարձական ինստիտուտ» ներսը և այլ բարձրագոյն ժողովարաններու մէջ տարւած աշխատանքի էութեանը մասին՝ նոյն ԱՊատուին կը յայտարարէր.

«Իսկ թէ ի՞նչ բովանդակութիւն ունի այդ հասարակութեանց մէջ կատարուող աշխատանքը, ինչպիսի՞ մակարդակ ունեն մեր ուսանողները, ի՞նչպէս են պատրաստում նրանք, ապանովւած են արդեօք դասագիրքերով — այս կենսական հարցերը քիչ էին յուզում նրանց» («Եւ. Հայաստան», 30 Հոկտ. 1936).

Եւ բնական է թէ ինչո՞ւ.

Դպրոցական շէնքեր չէին շինւեր (անգամ... Երեանի մէջ), քառադիրքեր չէին հրատարակւեր (անգամ... բարձրագոյն ժողովարաններու համար), ուսանողներով չէին հետաքրքրւեր (անգամ... «Վերա-հետադարձական ինստիտուտ»ներու մէջ), ազգային մըշակութիւն հակառակորդ չէին տառապէր. որովհետեւ «Ազգութիւնները Իրենց Լեզուներով ԴԱՏԱՊԱՐՏԻԱՍ ԵՆ ԱՆՀԵՏԱՆԱԼՈՒ», որովհետեւ «Ազգութիւն ԿՈՒԼՏՈՒՐՈՒՆԵՐԸ ԿՈՒԼՏ ԵՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻՄԷՉ ԻՄԻ ՉՈՒԻՆԵԼՈՒ ՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՈՒՎ», որովհետեւ Եսեկյանը «ՀԱՄԱՆԱՐՀԱՅԻՆ ՅԵՂԱԲՈՒԹԻՈՒԹԻՒՆ» էր (Թիւրքական բաբեկամութեամբ...) և ոչ թէ Ազգի ու Հայրենիքը.

«չ թէ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը...

Ու նաեւ ա,ն պատճառով, որովհետեւ մասնաւորաբար խորհրդահայ վարիչները անկամ է անդէմ էին, տկար է վախճում էին, անցիկ է անարի էին, բայց էիկէն աւելի բայց էիկ է Սթալինէն աւելի սթալինական էին...

Անոնք կը զգային, որ եթէ տկար փորձ մը ընէին իրենց բերնին մէջ սովորական դարձած հաշնակցական բառերը (աղբ. հայրենիք, Թրքահայ Դատ, մշակութեւ աշխ) նաեւ դաշնակցական գործեր դարձնելու՝ դաւաճիւր գնդակներու տարափին տակ անշնչացած գետին պիտի փակէին, ինչպէս որ ետքէն փակեցան տասնեակներով է հարիւրներով:

Տասնընից խաղաղ տարիներու մէջ... ընդամէնը 3—4 դպրոցական շէնքեր (Տէրը չէնք հաճարէ...), ընդամէնը 7 դասագիրքեր եւ քանի մը խեղճուկրակ «գիտա-հետազոտական ինստիտուտ»ներ, բւառ ու զգէս ուսանողութեամբ...

Այս էր մեր երկրի պատկերը. իրենց իսկ՝ խորհրդահայ վարիչներու ուշացած խոստովանութեամբ...

Եւ այսպէս էր Հայաստանի վիճակը, «չ միայն իր ներքին կեանքին մէջ, այլ է արտաքին ճակատներու վրայ:

Կործիւր Մոսկւան, զինակցելով Թիւրքիոյ, գիւրութիւն ընծայեց անոր՝ Հայաստանը կործանելու:

Սակայն նոյն Մոսկւան, օգտագործելով իր ունեցած բարեկամութիւնը Թիւրքիոյ հետ, անկարող եղաւ այլեւ թիկ մը հզգ աւելցնելու խորհրդայնացած Հայաստանի վրայ:

«Մեծ Խորհրդային Հանրագիտարան»ը, «Հայկական Հարց»ին ներած իր յօդածին մէջ, կը գրէր,

«Դաճանքներու Հայկական Հանրապետութիւնը
Դաճանքի գններէն ստացաւ Կարսի քրտանը, 1918-ին
Հայաստանէն խլած Երեսնեան նահանգի մասերը
եւ այլ հողեր, որոնք Հայաստանի հողային տարածու-
թիւնը հասցուցին 17,000 անգլ. ֆաւ. միոնի (աւելի
քան 45,000 ք. քիւ. — «Յ.».) 1,510,000 բնակիչնե-
րով, որոնցմէ 795,000ը՝ հայեր, 575,000ը՝ մանմեա-
կաններ, իսկ 140,000ը՝ այլ ազգութեանց պատկա-
նող անձեր» հ. Գ. էջ 437):

Այս առաւելութեամբ և բնակիչներու ա՛յս քա-
նակով Հայաստան, 1920 էն ապրիլ, մենք այլևս
երբէք չունեցանք:

Այս բարոյ կը տեսնէր հայ ժողովուրդը և ՂԱՅ-
ԵԱՅԻՈՎ, ՀՈԳԻՈՎ ու ԼՈՌԻԹԵԱՄԻ Դաշնակցութիւնը կ'ս-
րահէր...

Արթնութեան կոչումը կուտակցութեան ժԲ. հա-
մագումարի անդամները՝ Սթալին ազգային հարցի
մասին տաւ իր ընդարձակ զեկուց Բանը մէջ կ'ըսէր
անոնց:

«Պէտք չէ մոռնալ, րեկերներ, ուժի այնպիսի պա-
հեստներու մասին, ինչպիսին նմուտ ժողովուրդներ-
րն են, որոնք կ'ը ԼՌԵՆ սակայն իրենց ԼՈՌԻԹԵԱՄԻ կը
գորեն եւ կ'որոշեն ամէն բան: Յանախ չի գգացիր
այդ ուժը (ԼՈՌԴ ՊԱՀԵՍՏՆԵՐՈՒ. — «Յ.»), սակայն կան
այդ ժողովուրդները, կ'ապրին անոնք, անոնք ներկայ
են, եւ անոնց մասին կարելի չէ մոռնալ» (ՍԹԱԼԻՆ—
«Մարտիկոմը եւ ազգային-գաղութային հարցը» էջ 116):

Հոս Սթալին կը խօսի լուսեան այն ձեերու
մասին, երբ ազգերը լուսով՝ ԴԻԳՈՒԱՆԻ և ԲՈՂՈՐ կը
յայտնեն:

Իր նոյն զեկուց Բանը մէջ Սթալին կը խօսի ԼՐ-
ուսեան նաեւ այն ձեերու մասին, երբ ազգերը ԼՐ-

Միթէ՞ այս ՍՈՒՏԸ չէր տիրակալողը եղեկ, երկ-
րորդ մեծ պատերազմին, զոր կարճըր Բեբելը...
«հայրենական» կռիւց...

Աղբ և հայրենիք ուրացող Բալլէիզմը վաճառի
պահուն մէկդի գրաւ համայնագործի բոլոր նշա-
նախօսները և ըսու սւ ըսու հպատակ բարձրագոյն
և ժողովուրդներու բարձր արքաները, կրօնապետները,
իշխանները, զօրավարները և ազգային մեծ գէ-
ղերը իրենց գերեզմաններէն հանելով՝ զանազա-
յապա պատերազմի մէջ հոգեկան աւաջնորդ կարգեց բարձր
աւագ ժառանգատներու վրայ:

Եւ եթէ այսօր այս «հոգեկան» աւագները
զիրենք փառաբանողներու հետ թիաքին տակաւին
միւս աշխարհը տեղափոխած չեն, պատճառը այն
սարսափն է, որ երրորդ պատերազմի կանխատեսու-
թեամբ համակերէ թափանցակ խորհրդային աշխարհը:

Նոյն ՍՈՒՏԸ է տիրակալողը նաեւ այսօր, մաս-
նաւորաբար մեր հայրենիքին մէջ:

ՍՈՒՏ է այն պաշտպանութիւնը, զոր Սէրի քէմ
երեկ յայտնադէտ դաւաղ Բալլէիզմը այսօր դադարե-
նէրով իրեւ թէ կը բերէ անոր:

ՍՈՒՏ է այն ողբը զոր երեկ Հայ Դատը Թաղող
Բալլէիզմը այսօր իբրեւ թէ կ'արձակէ անոր գերեզ-
մանին վրայ:

ՍՈՒՏ է այն Թշնամիները, զոր երեկ Թիւրքիան
սաքի կեցնող Բալլէիզմը այսօր իբր թէ կը տածէ
անոր հանգէտ:

Սեւր, Հայ Դատ, «Երեսնացուրիւն» և այլն և
այլն... այս բոլոր ձեւերով կարճիւր Բրեժնեւի վերածին
սչ թէ մեզ այլ Թիւրքիան և անոր Քրիստոսոս
Թիւրքիան կորսնէ՝ մեզ իբր վաճառքի նիւթ միշտ իբ
գրողներ պահելով...

ՍՈ՛ՒՏ ու ՔՆՂԲԵ՛Ր ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐ ԵՆ այս բաւորը.
որովհետեւ Բալլէիզմը նոյնն է այսօր, ինչ որ էր
երէկ:

ՍՈ՛ՒՏ է իր սերը գէղի հայ լեզուն, ՍՈ՛ՒՏ է
իր գուրգուրանքը գէղի հայ մշակոյթը. ՍՈ՛ՒՏ է
իր առաւաժունքը գէղի էյմիածինը. ՍՈ՛ՒՏ է իր
խնամքը գէղի գաղութահայութիւնը (գոր երէկ նայ-
մաթլոզ կը կոչէր). ՍՈ՛ՒՏ է նենդ ու յարնալի
բովանգակ աղգասիրական և հայրենասիրական քա-
րողութիւնը:

Բալլէիկը միշտ օտար եղաւ հայ կեանքին և օ-
տար ալ միշտ մնաց անօր:

Բալլէիկը մեզ օտա՛րը բերաւ. և օտարն ալ մեր
երկրէն մեկնելով՝ իրեն հետ գինք լցրտի տանի:

Բալլէիզմը աղաղակաւ տենդ մըն է և ոչ հայ
կական, ան մեղի եկաւ «համաշխարհային սոցիալա-
կան» ի խաղաղներով և նոյն խաղաղներուն մէջ
ալ մնաց, առանց միախառնելու ու միաձուլելու
հայ կեանքին:

Ներբողի մը մէջ, որ կը կոչէ «ԼԵՆԻՆԻ մասին»
խորագերը. Սթալին կը ղկայէ.

«ԼԵՆԻՆ յանախ կ'ըսէր. — ՍԿՋՐՈՒՆԲԱՅԻՆ, ՔԱՂԱ-
ՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ — ՄԻԱԿ ՈՒԼԻՂ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ Է՛— Ի.
ՍԹԱԼԻՆ — «Ամբողջական Գործեր», հ. 2., 1947.
Մոսկւա, էջ 58):

Իր բոլոր խաղերուն, իր ճկուն առաջադարձ-
ութեան, իր բոլոր գիթագործութեանց և քաղաքական
իր բոլոր VOLTE-FACEներու մէջ Բալլէիզմը ոչ թէ
սկզբունք կը վանաւ, այլ սկզբունք կ'ը ՊԱՀԷ, ոչ թէ
գաւառանք ծախու կը նանէ, այլ գաւառանք կ'ը ՀԵ-
ՏԱՊԵՆԷ:

Իսկ մենք տեսանք, թէ ի՛նչ են այդ սկզբունք-

ներ, ի՞նչ է այդ դաւանանքը:

Տեսանք նաեւ. թէ ի՞նչ են տեսնցի՞նք բխող գործերը:

Այդ սկզբունքները, դաւանանքն աւ գործերը —
հայ ժողովուրդինը չեն:

Եւ այդ պատճառով Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այն-
քան տարօրէն նստած կը մնայ հայ ժողովուրդի հոգիին
մէջ՝ Բալզակի մի իր գէմ ներթած բոլոր փաւերը ի
չիք դարձնելով:

Հին է խօսքը — մի՛շտ կրկնենք և երբե՛ք չմոռ-
նանք — QUID QUID ID EST TIMEO DANAOS ET DONA
FERENTES — ինչ որ ալ ըլլայ՝ վախցիր դաճայացիներ-
րէն, անգամ երբ անոնք նւերներ կը բերեն:

Համայնաժողովար դաճայացիներու «նւեր»ներով կա-
րելի չէ Դաշնակցութիւն կործանել:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏՆԵԼՈՒ ՄԻԱՅՆ ՄԵԿ
ՁԵԻ ԿԱՅ, — ԻՐԱԳՈՐԾԵԼ ԻՐ ԳՆԱՓԱՐՆԵՐԸ՝ ԼՐԻՒ ԵՒ ԱՄԲՈՂՋԱՊԵՍ:

ԽՐԺԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ «ՅԱՄԱՔԵՐ»-Ի ԹԻՒ 91—103 —
(13 ից — 36 ՅԱՆՎԱՐ, 1948):

ԱԶՔԻ ԸՆԿՆՈՂ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

ԵՂ

1 վարեմ 4-րդ տղ «պատգամաւոր» կարդալ «պատգամաւոր».

7 վարեմ 3-րդ տղ հանդերձ-ին առջեւի ստորակէք ա-
ւելորդ է.

35 վարեմ 3-րդ տղ (Շաբ.)-ը ջնջել.

37 վերեմ 5-րդ տղ համեմատութեամբ-ը կարդալ հա-
մամտութեամբ.

50 վերեմ 8-րդ տղ Հայաստանի առջեւ դնել ստորակէք.

56 վարեմ 15-րդ տղ առաջին-ը կարդալ վերջին:

ՅՈՒՄԱՐՆԵՐ

ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐ ԴԱՏԱԽԱՋՐ...

(ԲՈԼՇԵՒԻԶՄԸ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ)

1920 Ռեկտ. 2-ի առևտրային գաղափարներն աստիճանաբար ընդհանրացնելու և թե՛ իրականացնելու և թե՛ իրականացնելու մեծ հաջողություններ էր տեսնում:

Այս 28 տարիներու շրջանին հաջեկան է մտաւոր օգնութեամբ բաւարարելու գիշերը—գիշեր, մտաւոր և պետական միջոցներ—յիշու և միջոցներով բաւարարելու պետական խորհրդային իշխանութեանը:

Այս նախ շրջանին, 28 տարիներ շարունակ խորհրդային իշխանութիւնները տեսնէին կառավարի պայքարը միջոցներ Դաշնակցութեան դէմ:

Անոնք այս պայքարը միջոցներ հաւասարագէտ թե՛ Հայրենի իրերուն ներքին և թե՛ Գաղթային իրերուն մէջ:

Օգտագործելու բաւարար գիշերները, տարագրական բաւարար մեքենաները և պետական բաւարար միջոցները հարաւոր մեր դէմ ազդու և խորտակիչ դարձնելու համար:

Ինչ որ կրնային ըսել Դաշնակցութեան դէմ, ինչ որ ասելին ըսելիք, այս 28 տարիներու շրջանին ըստպարի ձեռք խորհրդային իշխանութիւնները ըսին արդէն:

Երեւոյն իր ըսելիք այդ և չունի. և այդ պատճառով կա՛մ առաջնորդներ կը հիւսնէ և կա՛մ յանձնարար:

գի բնայթ առած միւննայն խօսքերը նայնութեամբ կը կրկնէ շարունակ:

Հետաքրքրականը այս ծանրակշիռ երեսյթի մէջ հետեւեալն է:

Ինչո՞ւ մեր գաղափարը 28 տարիներ շարունակ անհատնում ճիշդ սպասելով — թէ՛ հաջեկան, թէ՛ մըտաւոր և թէ նիւթական — անկարող եղաւ լուրջ տմբաստանագիր մը հանրային դատաստանին յանձնել:

Պատճառները ճացառիկ պատեհութիւն ընծայեց Խորհրդային Իշխանութեանց զէնքերէն հղօրագործի՝ Գրչի խօհուն օգտագործումով սպանիչ հարուած հասցընելու Դաշնակցութեան:

Այդ Իշխանութիւններէն կը պահանջուէր լայնօրէն քննութեան առնել մեր դաւանանքը, վերաքըննութեան ենթարկել մեր ալեծուի անցեալը, գրեալառաւ գրեալ օւսումնասիրել մեր կատարած բոլոր գործերը, վեր հանել մեր բոլոր սխալները, ճշգել մեր գործած բոլոր չարիքները, մեր զեկավար գէմքերու — ապիկար և վարձկան — պատկերը գծել, անաւարկելի փաստերով մեր արտաւար կտորը վկայել աշխարհակալ պետութեանց հետ, և այս բոլորը ծաւալուն հատորներով, իբրեւ ամբողջական դարձ, ներկայացնել հայ ժողովրդին:

Այդ դարձը ամբողջացնելով՝ Խորհրդային Իշխանութիւնները արգար իրաւունքով կրնային գիմել հայ ժողովրդին և ըսել անոր:

— ԱՀԱ՛ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ. ԱՅՍ ԴՃԻԱՐԻՆ ԳՈՐԾԸ ՄԵՆՔ ՔԵԶԻ՝ ՀԱՐԱՐ ԿԱՏԱՐԵՅԻՆՔ, ՀԱՅ ԺՈՂՈՒՐԴ, ՈՒՍՏԻ ԵՒ ՉԱՅՔՈՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻՆ ԿԸ ՅԱՆՁՆԵՆՔ...

Իրողութիւնն է, որ Խորհրդային Իշխանութիւնները, 28 տարիներ շարունակ յողնելով և շաւղալ:

բառ եւանք. ու Ժիյոցներ սպառնալով, նման քարծ Ժը
անկորոզ եղան հրապարակ գնելու:

Տղա լական յօգւածներ, թեթեւ զարգացողներ, Ժի-
թիկալի ճառեր, անդադարաւոր անհատական
թիւներ, լուսանք և լաթիք յարձակումներ, Ժանկա-
ւոր ետեւանքներ: — ահա այն ամէնք, ինչ որ այս
28 տարիներու շրջանին դեղերով Ժեր գէթ կուտա-
կեցին Խորհրդային Իշխանութիւնները:

Պէտք չէ կարծել, թէ այդ Իշխանութիւնները
այս ցածրագույն ապրանքի ստեղծարարութեան չէին գիտեր:
Երբեք:

Խորհրդային Իշխանութիւնները բաւական խելք
և քաղաքական պայքարի մէջ բաւական հիմունքներ
և փորձառութիւն ունին գիտելու համար, թէ Ա-
բազ-Մարտիներու և Սիբիւ-Միլիաներու յիմարական
գրութիւններով կարելի չէ Դաշնակցութիւն կործանել:

Անոնք գիտեն քայլին արժէքը: Ինչպէս որ Գի-
տեն նաեւ, թէ ուրախ հեղինակաւորապէս պիտի հըն-
չէր Բուշիգմի ամենօրեայ քննադատական խօսքը
Դաշնակցութեան հասցէին, եթէ երբեք կանխադէս
լուրջ աշխատութեամբ Բուշիգմի հրապարակ իշած
ըլլար Դաշնակցութեան գէթ:

Արդ, ինչպէ՞ս այս աշխատանքը չկատարեցաւ:
Ինչպէ՞ս Բուշիգմի իր պայքարի մէջ մեր գէթ
այսքան անկարող և անգիտար գտնեցաւ:

Անգամ ցարական Իշխանութիւնը, որ խորշանք
ունէր գէթի գրիչն ու ապագրական միջոցներն, 1912-
ին եւր իր երկրի պատական գերազանց տանանի՝
Սենատի մէջ պատի նստաւ մեղի հետ, հրապարակ
եկաւ պատկառանքներ չէլոյ պատրաստութեամբ մը,
— քաղաքական նիւթը միմեքուած էր վեց հսկայ
հարթներու մէջ (բազմահարկ ելեւթով): Իսկ բուն

ամբաստանադիրք. որ հիմ Եւնէր այս վեց աղագիր հատարներ. կը բռներ յիւ 350 մեծագոր էրեր:

Եւ այսօր այս անգամների հատարները կը կազմեն Հայ Ազատագրական Շարժման հիմնական ազդեցիկներէն մէկը:

Յարական իշխանութիւնը այս հիմարին զործը կրցաւ գլուխ հանել այն առան. երբ իր արաբագորութեան տակ ո՛չ Երևանի այսօրու գիւղացիներն ու մատենադատները Եւնէր և ոչ ալ Երևանի հակադաշնակցական գորիչները:

Ինչո՞ւ նայել Բայրէի զկրցաւ ընել:

Ինչո՞ւ Բայրէի զարական կառավարութեան չափ իսկ հիմնութիւն և կարողութիւն չունեցաւ:

Ինչո՞ւ չկրցաւ յսկոյ ամբաստանադիրք մը հրապարակելու Իսլանկոնութեան դէմ:

Այս Եւնէրու երեւոյթին պատճառները երբե՛ք անձնական, երբե՛ք ենթակայական չեն:

28 տարիներն անպատշաճ անցան ոչ այն պատճառով, որ յսկոյ և հիմնաւոր աշխատանք տանելու համար՝ կարող և ձեռնմաս գորիչներ չկային:

Ո՛չ, այդ գորիչները կային:

Եւ ոչ ալ 28 տարիները անպատշաճ անցան այն պատճառով, որ կարող գորիչներ թէ՛ն կային. սակայն Իսլանկոնութիւնը պատշաճեալու փախազ ունեցող անձեր չկային:

Ո՛չ, նաեւ այդ անձերը կային:

Ամբիւստեան պատճառները զգաւ քաղաքական են և առաւելայական:

ԲՈՒՇԵՒԻՉՄԸ ԶԻ ՅԱՆԳԳԵՒԻ ԼՈՒԻՉ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԸ ՄԸ ՀԸՐԱՊԱՐԱԿ ԳՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ:

ԲՈՒՇԵՒԻՉՄԸ ԶԻ ՀԱՄԱՐՁԱԿԻՐ ՀԻՄՆԱԿՈՐ ԳՈՐԾԻ ՄԸ ՄԷՋ ԺԻՏԱԿԱՆ ԲՆԱՐԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՆԹԱՐԿԵԼ Ո՞Չ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ՈՉ ԱԷ ԱՆՈՐ ՈՒՆԵՅԱԾ ԵՐԿԱՐԱՄԵԱՅ ԳՈՐ-
ԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ:

Աւել ՍԵՐԱ, այն գաշնադրը, որով կերակո-
նանաք Դաշնակցութեան քաղաքական մեծագոյն ե-
րազը—Ազատ, Անկախ և Միացեալ Հայաստան:

Ի՞նչ է Բալլէիզմի վերաբերումը Սերի հանդէպ:
Ի՞նչ է անոր դերքը Միացեալ, Անկախ և Ազատ
Հայաստանի հարցի մէջ:

Սերը ընդունի՞ր թէ մերժի:

Միացեալ—Անկախ և Ազատ—գաղափարին տէ՛ր
կանգնել, թէ այդ գաղափարը ուրանալ:

Մենք միայն այսօր գիտենք, թէ ի՞նչ է Բալլէ-
իզմի դերքը Սերի հարցին մէջ:

Երէկ Բալլէիզմը ամենամեծագոյն բռնաբարձ Սերը
կ'ուրանար, մինչ այսօր ամենալեւք բռնաբարձ զայն
կը պաշտպանէ եղեր:

Երէկ Բալլէիզմը ամենամեծագոյն անկանխորդ
Միացեալ գաղափարը կը ճեղքէր, մինչ այսօր այդ
գաղափարը արդարեւեւ մէջ ամենեւն արդարեւ կը
հաշակէ եղեր:

Ինչ որ մենք այսօր գիտենք, Բալլէիզմը գիտէր
երէկ. ան գիտէր, որ ինք ըստ տեղի և պայմաննե-
րու, Սերը մերթ պիտի ընդունի, մերթ զայն պի-
տի մերժէ. գիտէր, որ Միացեալը մերթ պիտի հեղ-
նէ, մերթ զայն պիտի մեծարէ...

Ինչպէ՞ս նաև այսօր Բալլէիզմը գիտէ, որ իր կեղծ
յարբումը Սերին և Միացեալին երբե՛ք վերջնական
չէ, երբե՛ք անփոփոխելի չէ:

Գիտէ, որ վաղը գարձեալ կրնայ ուրանալ և՛
Սերը և՛ Միացեալը՝ ամենէն կատարել և անձադատ
պայքարը բանալով թէ՛ Միացեալ գաղափարին և
թէ զայն խորհրդաւորաբար գաշնադրին դէմ:

Այսպէս յարափոփոխ, անհաստատ և անկայուն է Բալչեկի մի դիրքը այսպէս հիմնական հարցի մը մէջ, երբ նոյն հարցի մէջ վերջնական է, անվերափոխելի եւ անփոփոխելի Դաշնակցութեան դիրքը:

Բալչեկի մի համար այս հարցերը գործելակերպային խնդիրներ են (24 ժամեան մէջ 24 անգամ փոփոխելի): Մինչ Դաշնակցութեան համար՝ սկզբունքային (և երբե՛ք փոփոխելի):

Բալչեկի մի համար այս հարցերը պայքարի միջոցներ են, մինչ Դաշնակցութեան համար՝ պայքարի նպատակ:

Մեր խօսքը իրողութիւններու մասին է և ոչ վարկածներու:

Իսկ հան, ուր խօսք կառնեն փաստերը, հան կը գաղափարին զէճերը:

Այժմ ենթադրենք զան մը, թէ Բալչեկի մի Դաշնակցութեան գէ՛մ հիմնաւոր աշխատութիւն մը հրապարակ գրած է, լուրջ ուսումնասիրութիւն մը, որ տեւաբար իբր ուղեցոյց պէտք է ծառայէ իր հետեւորդներուն ձեռքը հակադաշնակցական պայքարի մէջ:

Արդ, այս աշխատութեան մէջ մերժե՞լ արդեօք Սերը, արդեօք ուրախա՞լ Միացեալը:

Տեսանք սակայն, որ Բալչեկի մի ո՛չ մերժելի կըրնայ և ոչ ալ ուրախալ, որովհետեւ լոկ ի՛ր շահերը նկատի առնելով, ան կըրնայ թէ՛ մէկը պաշտպանել և թէ՛ միւրը:

Սակայն չի կրնար նաեւ զճառար պաշտպանել, որովհետեւ, գարձեալ ի՛ր շահերը նկատի առնելով կրնայ վաղը զանոնք նաեւ ուրախալ:

Աւօրեայ յօգւածներու, ճառերու, գրութեանց և յայտարարութիւններու մէջ, որոնք լայնօրէն կը գրաւեն «Ժողովուրդ»-«Մողովուրդ»ներու և «Լրագիր»-

«Մրաքեր» ներու էջերը, այս կարգի խաղեր հանրային կարծիքի հետ, տարաբաղաբար կարելի է խաղալ, սակայն միայն և հիմաւոր գործի մը մէջ անպատիժ այս կարգի սայթաքումներ կարելի չէ ունենալ:

Եւ որովհետեւ Բուլեիզմը յառակօրէն կ'ըմբռնէ հարցի բովանդակ ծանրութիւնը, որովհետեւ գիտէ, թէ իր գիրքը մ'ըջան տկար է այսքան աւաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցող խնդրի մը մէջ, ուր, ընդհակառակն, Դաշնակցութեան դիրքը այնքան ամուր է և հաստատուն, ուստի և խորհմտցօրէն... կը լռէ:

Սակայն այս ակամայ լռութիւնը յայտնապէս համազօր է Բուլեիզմի ՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ և Դաշնակցութեան ՅԱՂԹԱՆԱԿԻՆ:

Այս խորատկիչ լռութիւնը փոխարինող լռականքներն ու լղերշ յարձակումները ոչ թէ կը տկարացնեն Դաշնակցութեան դիրքը յայտ հայ ժողովրդի, այլ հզօրապէս կ'ամրացնեն զայն:

Սակայն միթէ նոյնը չէ պատկերը անոցալ բոլոր հարցերու մէջ, թէ՛ գործնական և թէ տեսաբանական:

Ի՞նչ է Բուլեիզմի դիրքը Ազգութեան և Հայրենիքի հարցերուն մէջ:

Բուլեիզմը դիրք չունի այս հիմնական հարցերու մէջ, որովհետեւ մէկէն աւելի դիքեր ունի:

Ըստ տեղի և պայմաններու, ան ե'ւ թեր է ե'ւ դէմ, ե'ւ հակառակօրէք է ե'ւ պաշտպան, ե'ւ ազգասէրէն աւելի սղգասէր է ե'ւ ազգուրացէն աւելի ազգուրաց:

Եւ այդ պատճառով Բուլեիզմը չի յանգրնիր լուրջ աշխատութեան մը մէջ ճշգրի իր վերաբերումը այս հարցերու աւելցութեամբ Դաշնակցութեան հանդէպ:

Բալլէիզմը պարտադրած է լուրջ իր լուսնեամբ
վկայելով Դաշնակցութեան ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ այս հարցե-
րու մէջ և իր ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Բալլէիզմը երբե՛ք Ֆեհրասիոնի գաղափարին
կողմնակից եղած չէ՝ այդ գաղափարին կողմնակից
եղած է Դաշնակցութիւնը:

Բալլէիզմը երբե՛ք ազգութեանց զեռական ան-
կախ գոյութեան պաշտպան եղած չէ՝ այդ գաղա-
փարին ջերմ ջատագով եղած է Դաշնակցութիւնը:

ՆԱՐԷ, լուրջ աշխատութեան մը մէջ այս հարցե-
րու կազակցութեամբ ի՞նչ գիրք բռնել Դաշնակցու-
թեան հանդէպ:

Բալլէիզմը անկարող է փետերասիանի և անկա-
խութեան գաղափարները լրջօրէն պաշտպանել (որով-
հետեւ զանոնք վաղը կրնայ ուրանալ), անկարող է
նաեւ ուրանալ (որովհետեւ զանոնք կրնայ վաղը
պաշտպանել):

Ուստի և կը խուսափի Բալլէիզմը լուրջ ամբաս-
տանդութիւն հրապարակ Գալ Դաշնակցութեան դէմ:

Եւ այսպէս բոլոր խնդիրներու մէջ, — հազարին
հարց, զետեւութեան և իշխանութեան (գիկատաւրա-
յի) խնդիրներ, ժողովրդավարութիւն, անհատի դե-
րը պատմութեան մէջ, քաղաքական ազատութեան
և ընկերային հաւասարութեան խնդիրներ, և այլն,
և այլն:

Այս հարցերէն և ո՛չ մէկուն մէջ — դործնական
թէ տեսական — Բալլէիզմը չի յանդգնիր լուրջ աշ-
խատութեամբ հրապարակ Գալ, որովհետեւ որեւէ լուրջ
ու հիմնաւոր աւարկութիւն ան Դաշնակցութեան գէթ
չի կրնար անենալ:

Աւելք մինչև իսկ ամենէն պարզ խնդիրը — վի-
ճելի հաղամասերու հարցը Անգրկովկասի մէջ:

— 87 —

Ամեն անգամ, երբ այս ցաւաւ խնդրի մասին մենք բերան կը բանանք, համայնաժողովը բոլոր թերթերը թուան յարձակման կ'անցնին մեր գէմ՝ մեզ իբրեւ չարագործներ, հրձիգներ և «աշխարհակալութեան» նենգաճիւղ գործակալներ մատնանշելով հայ ժողովրդին:

Ճիշտ է արդեօք. վերջնական է Բոլշեւիզմի այս գիւրջը վիճելի հազամասերու հարցին մէջ:

Ո՛չ. վերջնական չէ:

Բոլշեւիզմը — միշտ ի՛ր շահերը նկատի առնելով — կրնայ վազը իր գիւրջը նսւռալ հարցին մէջ փոխել՝ նոր վերաբաժանման ենթարկելով վիճելի հաշմասերը:

Սակայն վերջնական պիտի չըլլայ, նաև ա՛յս կարողադրութիւնը, ինչպէս որ ցարգ. վերջնական չի՛նչ չեղաւ Անգրկովկասի մէջ:

Յօդս ցնդած Անգրկովկասեան փեանքասիներ, որ իր ատենին այնքան փառաբանեցաւ բուն իսկ Սթալինի կողմէ, վաղը նոր ձեռնակուելու նոր փառաբանքներու մէջ կրնայ կրկին վերադառնալ...

Այս կարգի բոլոր հարցերը ժողովարդի գէններ են Բոլշեւիզմի համար, աշխարհաժողովրդեան միջոցներ, և այդ իսկ զատնաւով մի՛շտ փոփոխելի ու մի՛շտ անհաստատ:

Եւ որովհետեւ այսպէս է, ուստի Բոլշեւիզմը չի յանգդնիր — ըսէ՛ և կրկնէ՛ — լուրջ ու հիմնաւոր աշխատութեամբ նաեւ վիճելի հազամասերու հարցին մէջ հրապարակ գալ Դաշնակցութեան դէմ:

Եղբարեակներ:

1. — Շուրջ երեք տասնամեակ մեծախաբար հայրենի երկրի մէջ իշխելով եւ իր տրամադրութեան տակ ունենալով պետական բոլո՛ր միջոցներ եւ երկ-

րի բոլո՛ր գրիչները՝ Բոլշեիզմը անկարող եղաւ բազմամասնոր ու ծաւալուն աշխատութեան մը մէջ հրապարակ գալ Դաւենակցութեան դէմ իբրեւ լուրջ դասախազ:

2.— Բոլշեիզմը չըրաւ այս գործը, որովհետեւ ընդհանուր առումով արդար եւ անխոցելի գտաւ Դաւենակցութեան դաւանանքը եւ անբասիր՝ անոր գործունէութիւնը:

3.— Բոլշեիզմը ցարդ չյանդգնեցաւ, չի յանդգնիր այսօր ու պիտի չյանդգնի նաեւ վաղը հանրային լուրջ ուշադրութեան արժանի եւ փիլ. տեսմանայուն կեանքի սահմանաժ գործով մը հրապարակ գալ Դաւենակցութեան դէմ, որովհետեւ Բոլշեիզմը՝ իբրեւ դասախազ՝ որեւէ լուրջ մեղադրանք չունի ու չի կրնար ունենալ հայ մեծ ֆաղափական կազմակերպութեան դէմ:

4.— Հոս է, այս խօսուսն ու մեծակեիւ լռութեանը մէջ, մեծագոյնը այն պարտութիւններէն, որ Բոլշեիզմը կրեց Դաւենակցութեան առջեւ:

Ան դասապարտեալ է եւ ոչ դասախազ:

Խմբագրականներ «Յուսարեք»-ի թիւ 119 և 120.
(17 և 18 Օգոստոս 1948):

«ՅՈՒՍԱՐԵՐ»

ՈՎ Է ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԱԼԵԻՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ

ԴԱՇՆԱԳՐԻ

(Էջ ՄԸ ՄԵՐ ՄՕՏԱԻՈՐ ԱՆՑԵԱԼԷՆ)

1920 Սեպտ. 23 ին սկսու զերջին թիւրքահայ
պատերազմը. որ վերջացաւ 1920 Դեկտ. 2 ի Ալեք-
սանդրապոլի դաշնագրով:

Դէթ հարեւանցի ակնարկով մը կօշտնջ պար-
զել թէ ի՛նչ ձեռք է ի՛նչ պայմաններու տակ ստա-
րագրուեցաւ այդ դաշնագիրը:

Կուղենք մասնաւորաբար ճշգրի Դասակցութեան
այն բաժինը, որ այդ պատերազմին մէջ ունեցաւ
Խորհրդային Ռուսաստանը:

Դիտենք անշուշտ որ հարցի սպառիչ լուսաբա-
նութիւնը վերապահած է ապագային, երբ Մոսկուայի և
Լոկուրիի դիւանագիտական քօց դաբակները կը բաց-
ւին և հրատարակութեան կը տրւին 1920 թւի պա-
տերազմին հետ կապ ունեցող բոլոր գաղափի փա-
ռաթուղթերը:

Դիտենք նաեւ, որ մեզ կը պակսին անգամայն
ժլատ ազգիւրները, որ Ռուսիոյ և Հայաստանի մէջ
հրատարակած են արդէն:

Իր գործերն մէջ անգրագաւնալով Թիւրք-հայկական պատերազմին՝ Հայաստանի վարչապետներէն Ալ. Խաթիսեան կը գրէր:

«1920-ի Օգոստոսի կէսին Հայաստանի վրայ ըսկրսան կուսակել ամպեր. թէ՛ հիւսիսէն եւ թէ հարաւէն կ'առաջանային մեր թեմամիները. հարաւէն՝ քեմալական թիւրքեր, իսկ հիւսիսէն՝ բոլշեւիկները, որոնք որոշած էին ամէն գնով խորհրդայնացնել Հայաստանը, այսինքն՝ կցել Ռուսիոյ: Վաղուց ի վեր պատրաստուող ռուս-թիւրքական, կամ, աւելի նիւթը՝ քեմալական-բոլշեւիկեան համաձայնութիւնը սկսած էր տալ իր գործնական պտուղները:

«Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութեան մէջ այս վայրկեանը շատ կարեւոր է եւ անոր վրայ պէտք է աւելի երկար կանգ առնել: Այս խնդրի շուրջը ստեղծուած են շատ առասպելներ եւ շատ բան է գրուած, բայց վերջին խօսքը դեռ չէ ըսուած, որովհետեւ այդ շրջանի վերաբերեալ դիւանագիտական պատմութիւնը չէ հրատարակուած ո՛չ թիւրքերու եւ ոչ ալ ռուսերու կողմէն: Երբ կը հրատարակուի, մենք կ'իմանանք, անշուշտ, շատ դառն նշմարութիւններ եւ ցնդուած կը տեսնենք շատ նեխաթներ բոլշեւիկներու «փրկարար» դերի մասին» (Ա.Լ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ — «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» 1930, Աթէնք, էջ 218 — 219):

Այդ «գեր»ին սղաւիչ պարզաբանումը ձգելով հանդերձ ազագային, այսօր իսկ, այնուամենայնիւ, աւելորդ չենք նկատեր քանի մը խօսք ըսել:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը երկու մեծ յեղափոխութեամբ ցնցեց Ռուսիան, եւ այս երկրը պատերազմէն ելաւ վերջնապէս ջախջախուած: Ինչ մը աւելի ուշ՝ պատերազմէն պարտուած ե-

լաւ նաև թիւրքիան:

Երկու գարաւոր սոսիւներ՝ Ռուսիա և թիւրքիա՝
որոնք պատերազմի մասն էին իբրեւ թեմամբներ,
պատերազմի վախճանին գարձան բարեկամներ:

Պարսութիւնը սերտ բարեկամութեամբ զօգեց
երկու պարսկա ճակատները՝ անոնց երկուքին ալ նոյն
քաղաքականութիւնը պարտադրելով:

«Այլաւ քաղաքականութեան կեննիւր» խորագրով
իր աշխատքաւ աշխատութեան մէջ, իստեղով աւագին
մեծ պատերազմի մասին, Չեխովսկիի նախկին
նախագահը՝ Իստաւար Պենէշ՝ կը նկատէր:

«Համաեխարհային պատերազմը ծագեցաւ ամենէն
առաջ անպաճեղի քայքայումովը թրքական կայսրու-
թեան» («Վ. Ռուսի», 1926, Փրակա, թիւ 10, էջ 84):

Եւ ճիշտ էր Պենէշ: Ապացոյց—պատերազմին
վախճանը: Առաւելաբար թրքական ծաւալուն կայսրու-
թեան հաշտեցարարով վերջացաւ այդ պատերազմը:

Սեւրը հիմնովին նոր կազմութիւն կը ստեղծէր բո-
վանդակ Մերձաւոր և Միջին Արեւելքի մէջ:

Կը ստեղծէր նախ թիւրքիայ և ապա Ռուսիայ հա-
մար, որ պատմականօրէն, իբրեւ բնական հեռեանք
իր գարաւոր ծաւալումին գէղի հարաւ, զի՛նք տերը
կը նկատէր «քայքայուող» թիւրքիայ:

Սեւրը այս հնարաւորութիւններէն կը զրկէր Ռու-
սիան՝ անոր ծաւալումին աւջի պատենէշներ ցցելով:

Մինչև պատերազմը շահերով բաժան Ռուսիա և
թիւրքիա, պատերազմի վախճանին, մտնաւանք Սեւ-
րի գաշնադրէն յետոյ, շահերով նոյնացան:

Մասկաւ և Էնկիւրի ձեռք ձեռքի պայքարի մը-
տան Սեւրի դէմ:

Հայաստանի կործանումը գործաւ քաղաքական
աւաջնահերթ աւաջադրանքը թէ՛ Մասկաւի և թէ՛

Լենկերիի համար:

Պատերազմի մէջ պարտուելով՝ Թիւրք վարիչները ծովափով լիճակի մէջ անժիյապէս անցան Պերլին և հանկէ՝ Ռոստոքի միջոցով՝ կապուեցան Մոսկւայի:

Շատ չանցած՝ երիտասարդ-Թիւրքերու բուն կեդրոնը Գարձաւ Մոսկւան, ուր խորհեցան Լենկերի տօքթ. նշգըր, ճեմալ փաշա և ուրիշներ:

Լենինի յատուկ կարգադրութեամբ, Լենկերի անձին ապահովուեցան Վարձա՝ իբրեւ հսկիչ և պատասխանատու՝ կարգուեցաւ հայազգի Բարախան և աւայթ, նոյն Լենինի հրահանգով. Լենկեր հաստատուեցաւ Բարախանի բնակարանին մէջ:

Նոյն ձեռք զգուշութիւններ առնած էին նաև միւս ջարդարարներուն համար, որոնք եղբայրացած էին Ռուսիոյ վարիչներուն—երէկ՝ ճերմակ. իսկ այսօր՝ կարմիր—ժիշտ նոյն հայ ժողովրդի և Հայաստանի դէմ:

Չուր չէին այդ զգուշութիւնները. ջարդարարներէն քանի մը հոգի հօս ու հոն դետին փաւած էին արգէն, — Սայիտ Հալիֆ փաշա՝ Հասմի մէյ (1921 Դեկտ. 6-ին) Թալէաթ՝ Պերլինի մէյ (1921 Մարտ 15-ին) Պեհաէտին Շաքիր և ճեմալ Աղմի՝ Պերլինի մէյ (1921 Ապրիլ 8-ին) ճիւղանիլը՝ Պալանջ մէյ (1921 Յուլիս 18-ին), իսկ ճեմալ փաշա, իր զոյգ սուրհանգակներով, բուն իսկ Թիֆլիսի մէջ, արեւելէն բանակ փոխեցին վրայ (Մեծն Պետրոսի) Չեկայի շէնքին աւջի (1921 Յուլիս 25-ին)

Լենին խնամքով իր գործակիցները կը պահէր, անոնց հետ զինակցութեամբ «սոցիալիզմի շէնք»ը կառուցանելու համար Հայաստանի փլաշակներուն վրայ:

Այս նախն բարեկամութիւնը հաստատեցաւ նաեւ
այն թիւրքերու հետ, որոնք, գլխաւորութեամբ Գե-
ֆալի—1917-ին թուրքական 2 դգ բանակի հրամանա-
տարր կռիւներէն ճակատի վրայ, — բուն թիւրքիս, թէկ
արդէն կը կազմակերպէին օւժերը Հայաստանի դէմ:

Այդ շրջանի ժառանգութիւնը համայնապարզոր-
ժօն գէտներէն Մ. Փաւստիկի կը գրէր:

«Համակերպմանը դէպի բուժելիներ ալեման
ընդհանրացած են թիւրքիս մէջ. որ անգամ ունեւոր
դասակարգերու ներկայացուցիչներ չ'են քաւիր բաց
կերպով իրենց հիացումը յայտնելու ուս բուժելի-
ներու կեցածքին հանդէպ:

«Բուժելիներու գործելու կերպը, անոնց անհատե-
սել յաղթական պայքար Անթանքի դէմ վստահութիւն
կը ներշնչէ բոլոր թիւրքերուն այն մասին, թէ նոյն
ձեռքի հերոսական պայքար մղելով Անթանքի դէմ
իրենք եւս պիտի յաջողին տիրանալ իրենց երկրի ան-
կախութեան» («Կառնայա Նախ», Մ. սկւա, 1921, թիւ
1. էջ 250 221):

«Բուժելիներ-մեր վերջին կուսան են» վկա-
յութեամբ քաւր վիշի. 1919—20 թականներուն
կ'ըսէին բոլոր թիւրքերը. անհամարելիութեամբ անոնց
քաւրն սպասելով...

Իսկ Գեֆալի կենսագիրը Ա. Միւրք. խօսելով
Ազգային Մեծ Ժողովի բացումի ժառանգ ինքիւրի
ժէջ. 1920 Ապր. 23 ին. «Մեծ Խորհրդային Հանրա-
գիտարանի» ժէջ կը գրէր:

«Այդ ժողովի առաջին քաղաքական քաղքերէն
մէկը եղաւ Գեմալի 1920 Ապր. 26 քաւիր նամա-
կը. ուղղուած Մոսկւա, Խորհրդային կառավարու-
թեան, ուր անոր հեղինակը, կ'առաջարկէ մնայուն
յարաբերութիւններ հաստատել եւ կը խնդրէ զօրա-

վիզ րլլայ Թիւրքիոյ պայքարին օտարերկրեայ միջամքսութեան (INTERVENTION) դէմ: Մոսկուայէն դրական պատասխան առնելով՝ 1920 Նոյ. 29 հեռագրով Քեմալ կր հաստատէր իր համամտութիւնը երկուսեմ դեսպանական եւ հիւպատոսային ներկայացուցիչներ կարգելու մասին, միաժամանակ մասնացնելով այն «խանդավառ գգացումը, որ քիւրժ ժողովուրդը կը տածէ դէպի ոռւս երկիրը, որուն ժողովուրդը չգահացու միայն իր սեփական շղթաները կործանելով, այլ եւ երկրորդ տարին է ահա, ինչ անօրինակ պայքար կը մղէ ի խնդիր համայն աշխարհի փրկութեան» (Ա. ՄԻԼԼԵՐ — «Քեմալ», «Մ. Խ. Հանրագիտարան», հ. 32-րդ. Մոսկւա, 1936, էջ 165):

Բայց՝ իկները իշխանութեան գալով՝ բարեկամութեան լուսարոյն աղացուցք արեւէն տած էին Թիւրքիոյ, 1917 Նոյեմբեր 24-ի դեկրետով չեղեալ հայկելով «Թիւրքիոյ բոժանման եւ իրմէ Հայաստանը «խլելու» մասին եղած դաշինքը»:

Սակայն Տիայն յայտարարելը բաւական չէր. Թիւրքեան բաժանումէ փրկելու համար նաեւ պայքարի՛լ պէտք էր:

«Թուրքէ բաժանումները, — պայտօնապէս կը նըկատէր Բ. Է. Շյր, — նոր հանգրւանի մը մէջ մտան, ըսպանելով այն պահին, երբ յեղափոխական փոթորիկները Ա. Եւելիքի մէջ կարելի պիտի դարձնէին դաշինքներու վերանայման սպառնալիք գէնքի՛ ուժով» (Ա. ՍԻԱԿԱՆ ԹԻՒՐԻՔԻՈՅ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ. — Հրատ. Խորհրդային արտ. գործօց գործավարութեան, 1924, Մոսկւա. էջ 101):

Ռուսաստանը եւ ո՛չ մէկ զահաղութեան առիժ կանգ առաւ՝ դէնքով Թիւրքիոյ հետ այս պայքարը Տըղելու համար մասնաւորաբար Սէրի գաշնագրին դէմ:

Մասկա իր ամենէն փայլուն զինւորականը՝ Պօր. ֆրանզէ Թիւրքիա զրկեց։ Թրքական զինական օյժերը կողմերէն զերծ համար։

Մասկա լայնօրէն սակի և ազմամթերք տրամադրեց իր նոր զինակցին։

«Խորհրդային Միութիւնը բացառիկ օգնութիւն ցոյց տւեց Թիւրքիային, — երկարք մէկ պատերազմի նախաստիճանին կը նկատէր «Խ. Հայաստան»։ — արդիւնաբերական շինարարութեան ասպարհում՝ խորհրդային ինժեներների ձեռնով, խորհրդային նիւթերից, խորհրդային վարկի հաւելին առաջնակարգ տեսիլ կոմբինատների շինարարութիւնը կ'ստանալու ու նազիւում, տեխնիկական կազմերի պատրաստումը եւ այլն» (Դ. ԶԱՒՐԻՆԻ — «Թիւրքիայի միջազգային դրութիւնը», «Խ. Հայաստան», 10 Յունիս 1939)։

Արէն կելլ Ռուսիա կ'աշակցէր Թիւրքիայ՝ զայն սաքի կեցնելու համար։

«Անցեալին խորհրդային Ռուսիա, — արեւելեան ժողովուրդներու Պաքուի Համաժողովին մէջ կը յայտարարէր Ռատեք, — պաշարած էր բեւաւրեանք, սակայն այժմ ան այնքան զէնք կ'արտադրէ, որ կրնայ զինել եւ ճնդիկները, եւ պարսիկ ռանչպարները, եւ Անատոլիոյ գիւղացիները, կրնայ զինել բոլոր կեղեւածները՝ գտնոնք միասնական յաղթանակի առաջնորդելու համար» («Արեւելեան ժողովուրդներու Առաջին Համաժողովը», 1920, Մասկա, էջ 68—69)։

Այս ցանկին մէջ նշանակալի «Անատոլիոյ գիւղացիներն են, որոնք իսկապէս որ առատաբար կը զինէին խորհրդային զէնքերով։

Իւրաքանչիւր նոր զէնք որ կ'աւելնար Թիւրք բանակի ազմամթերքին վրայ, ցնծութիւն կը պատճառէր Մասկային։

Անօրինակ ցինիկութեամբ մը, Պաքսի Համաժողովի կազմակերպիչներէն Մ. Փալսովի, կը գրէր.

«Դաւենակ Հայաստանի դէմ մղած պատերազմը, Կարսի, Արսահանի եւ Ալեքսանդրապոլի գրաւումը եւ հայկական բանակի ջախջախումը՝ Քեազիմ Բարապէիի գործերուն հնարաւորութիւն տւին տիրանալու ռազմամթերքի հսկայ պահեստներու, հարիւրաւոր քնդանօթներու, զինացիրներու, քսանեակ հազարաւոր հրացաններու եւ մեծ քանակութեամբ ռումբերու եւ փամփուռներու, որոնց լուր Դաւենակիցները լայնօրէն զինած էին դաւենակցական կառավարութիւնը՝ Կովկասէն յարձակում նախապատրաստելով Սոսիսդային Ռուսիոյ դէմ:

«Այժմ Քեազիմ Գարապէիի բանակը. — ցընծութեամբ կ'աւելոր հայ ժողովրդի ռազմական ազատ — անկասկած քրքական Ազգային բանակի ամենէն լաւ զինած եւ քեֆեփօրէն ամենէն լաւ սարքաւորած մասն է, թէեւ իր գրաւած ռազմամթերքէն որոշ քանակ մը «Քեազիմ Գարապէիի զորք» կ'է «Քեմալի» (Մ. ՓԱԼՆՈՎԻՉ — «Քեմալական շարժումը Թիւրքիոյ մէջ»: Կապուտա Նով): Մոսկւա 1924 թիւ 1. էջ 223—224):

Անվերապահօ էն այսքան շերտէ քաղաքական էին յարաբերութիւնները Ռուսիոյ եւ քեմալական Թիւրքիոյ միջեւ:

Սակայն եականը ոչ թէ այս օգնութիւնն էր, այլ Ռուսիոյ անմիջական կապը Թիւրքիոյ հետ:

Ռուսիա կը ձգտէր սահմանակից գաւառի Թիւրքիոյ:

1946 Օգոստ. 8 ի ծանուցագրով Մոսկւա չեղեալ հաշակեց Թիւրք խորհրդային բարեկամութեան ուղեւոր, կնքած Փարիզ. 1925 Դեկտ. 17-ին:

Տարիներով յաջաաբար աշխատած էր Մոսկւան։
1917-ի Հոկտեմբերէն սկսելով, հաստատուն բարեկա-
մութեամբ ժը թիւրքիան ի, են կապելու համար։

Այս ճիգերն են ահա, որ 1925-ի հոկտ. 17-ին կը
պսակէին փարիզեան Ուխտով։

Աշխարհ այս Ուխտի կարեւորութեանը անդա-
դարձու ժիւան 1946-ին, երբ Ռուսիա օգտատեսան
ծանօթ յուշագրով դայն չեղեալ հաշմկեց։

Դաշնագրի ստորագրումէն քանի ժը տմիս վերջ,
խորհրդային արտաքին քաղաքականութեան վարիչ-
ներէն Դիմալտաբատիսկիյ՝ «Բալէիկ» ե. կշարաթա-
թերթի 1926-ի մայիսեան թիւին մէջ, անդադա-
նալով թիւրքեաւս յարաբերութեանց, խորհրդաւո-
րապէս կը նկատէր։

«Երեսասարդ մեակութայնացող Թիւրքիան (Հենի-
նի արտադարութիւնը թիւրքիայ մասին. — «Ե»)
վստան է իր քիկուցի վրայ։ Դա — կարմիր քիկուցի
է, խորհրդային Միութիւնը։ Քեամայական Թիւրքի-
ան միշտ անպարտելի կը մնայ իւ. Ռուսիոյ հետ ու-
նեցած իր դաւեագրով։ Ան պիտի կարենայ երկար
պաշտպանիլ աշխարհակալներու յաճախումներուն
դէմ»։

Ահնարկը փարիզեան Ուխտին։

Ռուսիա այս Ուխտին Կիւլութեամբ շահասու։

Կարծիր Բրե՛յը մի՛շտ կերողէր ու մի՛շտ կը
ձգտէր ՍԱՀՄԱՆԱԿԻՑ ըլլալ թիւրքիայ, իր քաղաքա-
կան առաջադրանքները լայնօրէն հետապնդել կալե-
նալու համար Մերձաւոր և Միջին Արեւելքի մէջ։

Խ. Ռուսիա աւս նպատակը կը հետապնդէր միշ-
տ իսկ այն օրերուն, երբ բարեկամութեամբ տակա-
ւին կապած չէր թիւրքիայ։

Գերմանիայ (որ ըսել է նաեւ թիւրքիայ) պարտու-

Թիւնը կանխատեսելով՝ Ռուսիո կուզէր մասնաւորաբար ՀԱՅՍՏԱՆԸ իր իշխանութեան տակ շնորհալի թիւրքիոյ պարտութեան պարագային դիւրութեամբ Հայաստանէն թիւրքիա մտնելու և անոր գլխաւորութեամբ Արեւելի իշխման զգեցրը Արեւմուտքի «աշխարհակալութեան» դէմ հանելու համար:

1918 Յունիս 8 ին Յարիցիէն (այժմու Սթալինկրաքը) Սթալին նամակ ժը կը գրէր կովկասեան համայնաժողովի փոխարքային՝ Ս. Շահումեանի՝ անոր աշխարհութեանը յանձնելով հեռակալ ծանրակշիւ հարցերը:

«Որովհետեւ ժամանակս ինչ է — անմիջապէս սկսում եմ գործից:

«... Մեր ընդհանուր քաղաքականութիւնը Անդրկովկասի հարցի նկատմամբ կայանում է նրանում, որպէսզի գերմանացի վրացական, հայկական եւ ազրբէյջանեան հարցերը պատշոնապէս նանայեն, որպէս Ռուսաստանի ներքին հարցերը, որոնց լուծման մէջ նրանք չպէտք է մասնակցեն: Ապա այդ է պատահուր, որ մենք չենք նանայում վրաստանի անկախութիւնը, որը նանայում է Գերմանիայի կողմից:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԷ Է. ՈՐ ՄԵՆՔ ԶԻՋՆՔ ԳԵՐՄԱՆԱՆՍՅՈՒՆԵՐԻՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐՑԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ. ՍԱՆՍՆ ԱՅԻ ԶԻՋՈՒՍԸ ԿԱՆԵՆՔ ՄԻԱՅՆ ՄԻ ՊԱՏՄԱՆՈՎ. — ԵՔԷ ԳԵՐՄԱՆՍՅՈՒՆԵՐԸ ՄԵԶ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԹԷ ԶԵՆ ԽՈՒՆԸԻՆԸՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱՐԲԵՏԵՂԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐԻՆ» (Ս. ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ — «ԵՐԿԵՐԻ Ժողովածու», Մոսկւա, 1926, էջ 216):

Իր նոյն նամակին մէջ Սթալին հաւկ կը գրէր յիշեցնել Շահումեանի.

«Նկատի առեմք, որ վերոյիշեալ կէտերը իմ անձնական կարծիքը չէ, այլ Լենինի ԱՌԱՋԱՐԿՆ է, ո-

րի հետ խօսեցի ուղիղ գծով այդ բոլոր հարցերի մասին» (առ. էջ 217)։

Բայց քննարկումները — ժեզմէ։

Մասկա կը յօժարէր վրաստանի ԱՆՋՈՏՈՒՄԻՆ ՌԵԼԻԿԱՆԵՆ, պայմանաւոր. որ մասնաւորաբար ՀՍՅՍՏՆԸ՝ ԹԻԻՐԲԻՈՅ ՎՐԱՅ ԲՍՅԻՈՂ ԱՅՍ ԴՈՒՌԸ՝ ՄՆԱՅ ՌՈՒՍԻՈՅ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՁ։

Հետագային, երբ Թիւրքիա պարտեցաւ, այս նպատակը այլևս բացայայտ դա՛ւաւ համայն քաղաքական աշխարհի համար։

Եւ սրբվհեաէ Հայաստան անկախ էր այլևս, ուստի Խ. ՌԵԼԻԿԱՆԵՆ չգտէր իր նպատակի իրագործումին, այս անգամ ի գին Հայաստանի անկախութեան ՈՂՆՋՈՏՈՒՄԻ։

«Հայաստանը. — կը նկատէր ռուս Տեժանուն պատմաբանը՝ ՄԻԼԻԿԱՎ. — բռնած էր խորհրդային ազդեցութեան համբան դէպի Առաջաւոր Ասիա։ Գրաւելով Պաֆուս եւ հոն 1920 Օգոստ. 27-ին, համաձայն Երրորդ Միջազգայնականի որոշման, խմբելով արեւելեան «ժողովուրդ»ները (Վերջին բառին չակերտումը՝ ՄԻԼԻԿԱՎ. — «Ե.».) որոնց ֆեմութեանը դրած էին Արեւելի մէջ յեղափոխութեան յաջողութեան կապած հարցեր, խորհրդային կառավարութիւնը, այսօրեւ չզոհանալով, որոնց զեալ աւելի նեղուններ։ Հայաստանը հարկադրեցաւ 1920 Նոյ. 7-ին, խաղաղութիւն կնքել Թիւրքիոյ հետ՝ անոր իր երկու գաւառները գիցելով՝ Չանգեզուր եւ Ղարաբաղ, որպէսզի ուղղակի հաղորդակցութեան համար միջանցք մը (քարիտար) բացած ըլլայ Թիւրքիոյ եւ բոլշեիկներու միջեւ» (Պ. ՄԻԼԻԿԱՎ. — «ՌԵԼԻԿԱՆԵՆԻ ԲԵԼԻԱՅԻՆԻՆ» մը համբուն։ Ռուսական յեղափոխութեան բոլշեիկեան օրջանը», Կ. Ա., Փարիզ, 1927, էջ 217-223)։

Խոսքը Ալեքսանդրապոլի գաշնաբերի մասին է. զատ Բական տեղեկութիւններու մէջ որոշ անճշդութիւններ կան (Պապանի և հօգա, ին ղիջումներու մասին). սակայն խորքին մէջ ականաւոր քաղաքագէտին գիտողութիւնը անխոցելի է:

Պատերազմի բուն նպատակն էր, ինչպէս րսինք, կապը Թիւրքիայ և Ռուսիայ միջև գարձել, ՈՒՂՂԿԻ և ԱՆՄԻՋԼԿՆԷ:

Այս պարագան բոլոր իկները բնաւ չէին թագցնել:

Հայկական Կիլիկիան և բուն Հայաստանը «այ-խաւհակաւթեան» երկու «խարխախները նկատելով և ցնծութեամբ այս «խարխախներէն մէկուն» Կիլիկիոյ կործանումը աւետելով՝ «Մեծ Խորհրդային Հանրազնարան»-ը կը գրէր.

«Այսպէսով երևու «Հայկական խարխախներէն մէկը հաւեյարդարի ենթարկւեցաւ: Հայկական Հարցը կեդրոնացաւ Անգրկովկասի մէջ, ուր դաւնակները հակառակ իրենց բոլոր «մեծահայկական» յոյսերուն այնքան բացայայտ կործանումին, եր շարունակէին այնուամենայնիւ, ջանիլ ուսգմասեն՝ ազգայնականութեան քաղաքականութիւն մը: Դաւնակներու կոցուրիներ որոշ կերպով վստագաւոր դարձաւ այն վայրկեանէն, երբ խորհրդային սահմանը անցաւ Հայաստանի նիւսիսէն. յոգնած՝ դաւնակներու անաբեկչական կարգերէն, անվերջ ջարդերէն եւ պատերազմներէն, միւս ենթակայ քոնիք սովի եւ գրկանքներու, Հայաստանի ժողովրդական զանգաւները արեւայնօրէն կը ձգտէին դէպի խորհրդային իշխանութիւն. արդէն Պաքի մէջ, խորհրդային իշխանութեան հաստատումէն երեք օր վերջ (Պաքան խորհրդայնացաւ 1920 Ապրիլ 27 ին — Յ. Ե.), Հայաստանի զանազան կէտերու մէջ ըմբոսացումներ ծագե-

առթեան, իսկ աւելի ուշ, ինչպէս պիտի տեսնենք, նաեւ բուն պատերազմի մէջ — ի. Ռուսիա բերաւ Թիւրքիոյ:

Թէ՛ 1920 ի Մայիսեան ըմբոսացումները եւ թէ 1920-ի Յուլիսին խ. Ռուսիոյ ներկայացուցած պահանջը՝ Ռուսիոյ գիշերու Հայկական Ղարաբաղը եւ Զանգեզուրը, — յայտնապէս այս նպատակը կը հետապնդէին՝ հայկական հողերու վրայէն ուղղակի կապ ստեղծել Ռուսիոյ եւ Թիւրքիոյ միջեւ՝ Ռուսաստանը մինչեւ Թիւրքիա բերելով:

Իսկ այս նպատակին կարելի էր հասնել՝ միայն Հայաստանը փոշիացնելով:

Ազրպէյճանի պաշտօնական խորհրդաշնացումէն 12 օր առաջ 1920 Ապրիլ 15 ին. Լեզքումի մէջ, ՀԱՄԱՄՏՈՒԹԵԱՄԲԸ Խորհրդային Ռուսիայ. Թիւրքիա ազրպէյճանեան համաձայնագիր մը կը կնքէր (ի փոխա-ինսիքին 1919 Նոյ. 29 ին Պաշտ. մէջ կնքուած Թիւրքիա-ազերի համաձայնութեան) մէկ կողմէ՝ Ազրպէյճանի գիշերական փոխ-նախարար զօր. Ա. Ի Աղա Շիրախանյան. իսկ միւս կողմէ՝ Թրքական 15 բաժանակի հրահանատար Գեաղիմ Գարապէտքի փոխայն միջեւ:

Այդ համաձայնագրի 5-րդ և 7-րդ յօդուածները, ՀԱՄԱՄՏՈՒԹԵԱՄԲԸ աւ ներՇնջութով միշտ նայն Ռուսիոյ. ուղղուած էին Հայաստանի դէմ:

Ակնարկելով այս համաձայնութեան, Գեաղիմ Գարապէտքի իր մէկ նախնական մէջ կը գրէր.

«Մեր, Ազրբէյջանի եւ բոլեւիկներին միջեւ կընդունւած պայմանագրի նիւան վրայ մեր սպանների, բրժիկների եւ պաշտօնեանների մեծ քիւ գնացել են Ազրբէյջան: ԲՈՒՇԵԻԿԿԵՐԸ ՄԵՁ ԱՌԱՋԱՐԿԵՅԻՆ ԱՆՅԱՊԱՂ ՊԱՏԵՐԱԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԿՍԵԼ, ՀԱՅԿԱԿՍԵՆ ՍԱՀՄԱՆ-

Ների վրԱՅ՝ ՀԱՅՆԻ ԴԷՄ. ԿԻՐԿԻԱՅԻ սահմաններում՝
Ֆրանսիացիներ ղէմ: Դադարանում կազմած կա-
նաչ բանակը Էնվերի, Նուրիի եւ Խալիլի ղեկավա-
րութեամբ՝ պէսք է Ապրիլի սկզբներին աւելաւ մըս-
նել Բագու: Ագրբէջանի զօրքը պէսք է ցոյց տա-
կեղծ դիմադրութիւն, որպէսզի կարողանան իրենց
արդարացնել Դաւանակիցների հանդէպ: Միանայով
կանաչ բանակին՝ ԱԶՐԲԷՋԱՆԵԱՆ ՋՕՐԲԵՐԸ ՊԷՏԲ Է ԱՌԻԹ-
ՈՐՈՆԵՆ ԸՆԴՀԱՐԻԵԼՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ ԵՒ ԱՆԱՏՈՒԽԱՅՈՒՄ ԳԸՏ-
ՆԸԻՈՂ ԹԻԻՐԲ ՋՕՐԲԵՐԻ ՀԵՏ ՄԻԱՍԻՆ ԱՆՅՆԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀ-
ՄԱՆՆԵՐՆ ԵՒ ՍԿՍԵՆ ՉԻՒՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ. (Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ — «Հայաստանը բոլ-
եւիկեան մուրհի եւ քրական սալի միջեւ», 1941,
Բասառն, էջ 59):

Ընդդէմները — Գարձեալ մեղքէ:

Սօսաւորապէս ճիշդ նոյն օրերուն Մալթաքա
ԳԵՐԱԼ Աղգալին ՄԵՒ ԺՊԵՐԻՆ ՄԷՅԻ ԿԸ յԱյԱՐԱՐԵՐ:

«Բոլեւիկները իրենց ծրագիրներն իրականաց-
նելու համար քիւրժ ժողովուրդի մեծ օգտակարու-
քիւնը գնահատելով՝ մեր աջակցութեան դիմեցին:
Նրանց առաջին ձեռնարկը եղաւ 10-րդ եւ 11-րդ
զօրաբանակները կովկասեան նախա ղրկել: Այս բա-
նակները դիւրութեամբ յաջողեցին անցնել Հիւս.
կովկաս եւ մտան Ագրբէջան՝ շնորհիւ մեր ընծայած
դիւրութիւնների եւ առաջնորդութեան: Ագրբէջանցի-
ները մեծ հանոյով դիմաւորեցին այդ զօրամասե-
րին: Այս բանակները մէկ կողմից Հայաստանի, միւս
կողմից էլ Վրաստանի դէմ հարկ եղած զինուորական
միջոցների ձեռնարկեցին» (աւգ. էջ 60):

Այսօր, երբ տառնա՝ ետկներանցած են այդ գէղ-
գերու վրայէն և երբ գաւնաղ գետ գալիքը իրենց
ուղեկիցներով միասին, ամէն կերպ կը թռնաւորեն

հայ կեանքը՝ թիւրքին իւր դաւածակից հւշակելով
Դաշնակցութիւնը, հարկ կ'ըլլայ յաւելեալ ճիգ սպա-
ռել, իրողութիւնները իրենց իսկութեանը մէջ վերա-
կանգնելու համար։

Այդպէս չէր երէկ. մանաւանդ հայրենի երկրին
մէջ, ուր այս դաւերը կը դառնային և ուր հայ
մարդը կը զգար և կապրէր գալիք բոլոր ստրկութիւնները։

1920 ի Մայիսեան ազատագրութիւնը — թիւրքը
հայ պատերազմի առաջին, նախապարաստական ա-
րարը — ԱրժԱթի՛ն պատճառները ունէր և ոչ ներքին։

Այդ ազատագրութեան բուն հեղինակները, ա-
նոր վարիչ կեդրոնները ՄՈՍԿՒՅՆ և ԷՆԿԻՒՐԻՆ էին։

Օրւան լայսին չափ սոսկ ու պայծառ այս ճշ-
մարտութիւնը Հայաստանի մէջ գիծէր յետին մա-
նակն իսկ։

Յետագարձ ակնարկ մը։

1920 ի Մայիսեան ը՛րստացումները նախերգան-
քը կը կազմէին հայ-թրքական պատերազմի։

Դաւը եթէ յաջողէր՝ Հայաստանի անկախութիւ-
նը ինքնին փ շնացած կ'ըլլար, ձսխողած պատգա-
յին՝ կ'աւժաւամէր երկրը և իր դիմաւրական կո-
րովը կը տկարանար Մսկայի և Էնկերիի նախա-
ծըրադրած պատերազմին մէջ։

Տագնապ սհար երկրի մէջ, այդ մասյլ օրերուն,
աւելի քան յստակ պայծառ ու տեսանելի էին այս
ճշմարտութիւնները անխոր ա՛րեւքին։

Եւսնըագոյն վտանգի հանգէպ իր մտածումներով
և քայլերով միացած և ա՛րողջացած էր Հայրենի
Աշխարհը։

1920 Մայիս 13-ին տեղի ունեցած միջկուսակ-
ցական իտրհրգակցութեան իբր հեռեանք՝ Հայաս-
տանի ընդդիմադիր կուսակցութիւնները հեռեեալ կո-

չը կը հռապարակեն:

«Հայաստանի Բաղաճառներ»,
«Ալեքսանդրապոլի. Կարսի, Սարիղայի, Նոր-
Բայազէթի խոռվութիւններին հետեւեց Դիլիջանի գա-
ւառը:

«Ներքին ոնրագործ սարրերի պետական դաւանա-
նութեան յայտագրեց արտաքին նոյնօրինակ սարրերի
անհանդուրժելի արեւանքը դէպի մեր երկրի խորքերը:

«Մեր հայրենիքի ներքին ու արտաքին թեմամի-
ները միացած՝ դիւային ծրագիրներ են որոնում Հա-
յաստանի ազատութեան եւ անկախութեան դէմ: Հայ
ժողովուրդը, որի ինքնօրոշուած կամքի մարմնացումն
է կազմում իր պետական անկախութիւնը, պիտի ար-
թուն պահպանի, փայփայի ու պաշտպանի իր այն-
քան թանգ գնով նւաճած ազատութիւնն ու անկա-
խութիւնը:

«Թող հայ Բաղճառի բանակը սուրբ ուխտի երդու-
մը տայ կազմ ու պատրաստ դիմագրաւելու համար
Հայաստանի անկախութեան բոլոր թեմամիներին —
ո՛վ, ո՛ր, կրդից եւ ի՛նչ անւան տակ ուզում են թող
լինին նրանք:

«Իսկ դու, հայ ժողովուրդ, մի սիր, մի հոգի
դարձած՝ պէ՛տ է քո ո՛րքն ու աջակցութիւնը չխնա-
յես մեր Բաղճառի բանակին եւ մեր կառավարութեան
անշեղօրէն ազատ ու անկախ Հայաստանը մարմնաց-
նելու գործում:

«Կեցցէ՛ ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանը:

«Կեցցէ՛ Հայաստանի դեմոկրատիկ հանրապետ-
ութիւնը, (Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ — «Հայաստանը բոլ. մուրհի
եւ քր. սալի միջեւ» էջ 99 — 101):

Այս հաւաքական Թուցիկին տակ ստորագրած
էին հետեւի կուսակցութիւնները: —

ՀԱՅ Ժողովրդական Կոնստիտուցիոնալ ՀԱՅԱՍՏԱ-
ՆԻ ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԷ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑ.-ԴԵՄ. ԿՈՆՍՏԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵ-
ՒԱՆԻ ԿՈՄԻՏԷ.

ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՆՍՏԻՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԽՈՐՀՈՒՐԴ:

ՀԱՅ ԱՆԿՈՒՍԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՉՈՒ-
ԹԻՒՆ.

Այս հաւաքական Թաւցիկէն զատ, որոշ կուսակ-
ցութիւններ, որոնք հայրենի հողին զբաղ գտնուելով՝
հայրենի երկրին ցաւը աւելի մօտէն կը զգային, հը-
րապարակ եկան նաեւ անցաւ Թաւցիկներով:

Ասանցմէ եօն Հայ Ռաժկաժարները, որոնց Հա-
յաստանեան Խորհուրդը հետեւեալ անշատ Թաւցիկը
կը հրապարակէր.

«Մեր աւերակ ու Իանդւած հայրենիքի մէջ, հայ
ժողովուրդը բնաջնջող, մեզ կոտորող, մեր հայրեն-
եաց լեռ ու ձոր, գետն ու վտակը հայ արիւնով ներ-
կող Իրքինաս կուսակցութիւնը, որ նուրի ու խալի
փառանքում միջոցով փոխադրւած էր Ազրբէյան,
գառան մոքքը վրան առած՝ մի օր, յանկարծ, Բա-
գուի մէջ յայտարարեց սովեական իշխանութիւն եւ
առաջին օրն իսկ իր նշանաւոր ուշիմաստումով պա-
հանջեց հայկական հանրապետութենէն ետեւ օրէն
յանձնել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը եւ իր զօրա-
խմբերն արդէն շարժման մէջ դրաւ Հայաստանի վը-
րայէն երթալ միանալու Մուսթաֆա Բեմալ փառայի
նեւ, որ միեջեւ այժմ կը շարունակէ ջարդել Տասն-
եակ հազարաւոր հայեր Կիլիկիոյ մէջ, հակառակ
միեջեւ իսկ Յրանսական բանակի ցոյց տւած պաշ-
պանութեան:

«Խեղաքար եւ երկու աչքերով կոյրը միայն կա-

րող էր չսեսնել այս կերպով Հայկական Հանրապետութեան ընդհանրապէս եւ Թիւրքահայաստանին մասնաւորապէս սպառնացող նոր վտանգը. եւ, սակայն, զսնուեցան հայ անուն կրող մարդեր եւ հայ իրականութեան մէջ գործող, բայց հայ ոգիին ու զգացումներուն խորթ խմբակներ, որոնք փոխանակ Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու այդ վտանգին դէմ, կողմնակից յայտարարեցին զիւրեմ այդ հայադաւ շարժման եւ Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի մէջ դիմեցին եղբայրասպան կռիւ:

«Այդ խելագարները ոչ միայն չմտածեցին, որ այդ կերպով վերջին անբուժելի հարւածը կուտան յուժման օրերու մէջ զսնուող Հայկական Հարցին, այլ մինչեւ անգամ հոգ չորին, որ երկրի սահմանները կը բանան եւ կը նրաւիրեն սանիկ-ազդբեկանեան գաղնազգեստ գայլերը, որպէսզի մնացեալ հայութեան դիակներու վրայէն երթան ու միանան մեր դարաւոր թշնամիին՝ Էնվերի եւ Թալէաթի հարազատ յաջորդ Մուսթաֆա Քեմալին:

«Տարակոյս չկայ, որ ամեն հայ մարդ, որ իր երակներուն մէջ հայի արիւն կը կրէ եւ իր գլխուն մէջ փոքր ինչ խել ունի, կը դատապարտէ այդպիսի խելագար շարժումը. եւս առաւել թիւրքահայերս, որ անոր անմիջական հետեւանքները կը կրենք: Այդ շարժումն ինչ տեսակ շարժառիթներ ալ ունեցած լինի, չի կրնար արդարանալ, եւ մենք մասնաւորապէս պէտք է ծառանանք անոր դէմ եւ մեր բոլոր ուժերը ի սպաս դնենք կառավարութեան՝ իր բնին մէջ խեղդելու գայն եւ շեղեցնելու իր ռնրապարտականակէն:

«Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնը մանաւանդ որ տոգորւած է եղած միտք հայ ազգի կրած տառապանքներով, որ կեցած է այն ուղիին վրայ, որ նա-

խորդ բազմահազար նահապետներն իրենց արիւնով
գծած են նորա առաջ ամենէն աւելի իրաւունք ու-
նի զայրոյթով մերժելու այդ հայրենազաւ ոնիրը,
դատաւարելու տեղը հեղինակները՝ միաժամանակ
իր ուժերը համադրելով հայրենիքին սպառն սցող
ներկայ վտանգին հանդէպ:

«ԲՆ՝ Լ յեմ կասկածիք, որ այսպէս կը մտածեն
նաեւ բոլոր մեւ ընկերները եւ բոլոր անոնք, որ հայ
անոնք եւ հայ գտազում կը կրեն:

«Կորչի՛ եղբայրեղաւ եւ՝ հոյ-ենադաւ ոնիրը:
Կեցցէ՛ հայ ողին: Կեցցէ՛ Միացեալ եւ Անկախ Հա-
յաստանը» (տճ. 19 101—104):

Նշան է՝ ի ալլ. Թու ցեկեր Բր Բեջ. Հայաստանի
Սրբ. - Զեմ. Բանաւորական Կուսակցութիւնը, ի Բիջի
ալլ. ց. կր յայտարարէր, որ միտում ունի ի միտում

Դաճակցած բոլեւիզմն ու պոնիւլա՛իզմը ծափ գարկեցին, որովհետեւ նրանց հոգեվանառ ա- կեանքներին լաջողութիւն անգամ ծախած երկիրը, ա-

րիւնաբաւ ժողովուրդը ուրբերի ու գողթականների
սխուր հայրենիքը Մոսկւայի եւ Երզրումի ֆաղաբ-
գէտների դիւային ծրագրին ենթարկելու փորձեր ա-
նէ : (Ս.Վ.ԲԱՅԵԱՆ – «Հայաստանի Հանրապետութիւն»
1923, Փաբիգ. էջ 352) :

Տասխանատուութիւն է ծանաանում նոցա հանդէպ պատկանութեան առաջ: Այս բառէ իս, երբ ամենքիս պատկանութիւնն է. համախափելի ո՛ր մի այն հայրենեքի պահպանութեան եւ վերաւերնութեան գործի շուրջը. այլ նամանաւանդ, հայ ժողովրդի Ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու դժուարին աշխատանքի շուրջը, ցաւալի է տեսնել ներքին երեւոտակութիւնները:

Մենք, ինչպէս եւ մեր երջանկապետական հաւանքները, որ աշխատանք ենք քափել Տանկահայ Դոսի համար լաւ օրերի յոյժի ակնկալութեամբ, չենք եւրոյդ տնտեսութեան մնալ այս նեղ բառէներէն, եւ երբ վստահուած ենք տեսնում հայրենիքի միութեան գործը, բայց, նամանաւանդ, հայ ազգի ֆիզիքական գոյութեան հզօրացման գործը, իբր ընդհանրական Հայրապետ, մեր սրբազան պարսէն ենք համարում առ ծանր, կ'աւանդ օրհաստեան բառէներէն հայրական խրատով դիմել բոլորին եւ գգասութեան կոչ անել — Հայ ժողովուրդ, համախափելի՛ր բո հայրենիքի հանրապետութեան պահպանութեան գործի շուրջը. դա է բո հայրենիքի փակութեան միակ նամապարհը... Վրտակը եւ խիտ ծանր վտանգը բո դրանն է, հայ ժողովուրդ, գգոյ՛ք եղի՛ր եւ պատմութեան առաջ ծանր պատասխանատուութեան բեռի տակ մի՛ ընկնի՛ր», (անգ. էջ 362 — 363):

Եւր հայրենի երկրի էջ 1920-ի Մայիսին այս գաւերը կը գաւառուին՝ գաւառը Թիւրքիաւո բանակները 1920 Յունիսին առաւել գործի էին:

ՆԱԶԻՄ ՃԵԻՍՏ ՊԵՅ ԻՆՉ ԿՈՒՉԷ ԹՈՂ ԸՆԷ, ԲՈՂՇԵԽԻՆԸ ԲՈՂԱԿԸ ՆԱԽԱՅԵԽԻՆ ԹՈՂ ԲԵՐԷ, — Թրք. 15 ագ. 1920 Յունիսին հրաջանատա. Բեռքի Գաւառներ 1920 Յունիսին կը հեռագրէր. իս. ա. տկան Բանակի, ի Գաւառներէն ձեւաւոր:

«ԱՊՈՀՈՎԵՑԻ, — ԷՆԿԵՆՈՅԻ ռաժաբանին տալիս կը ժկաւէր ճկատ. — ՈՐ ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ, ԹՐԲԱԿԱՆ ԵՒ ԲՈՂՇԵՒԿ-ԵԱՆ ԲԱՆԱԿՆԵՐԸ ԽՐԱՐՈՒ ՄԻԱՆԱՆ, ՅԵՏՈՅ, ԽՄ ՍՏԱՅԱՄ ՇՐԱ-ՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ ՀԱՄԱՁԱՅՆ, ԽԱԼԻՓ ՓԱՇՊՅԻ ՀԵՏ ԱՇԽԱՏԵՅԱԼ, ՈՐ ԵՐԿԱՇՈՒՂԻՈՎ ԱԼ ԱՊԱՀՈՎԻ ԵՐԿՈՒ ԲԱՆԱԿՆԵՐՈՒ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՉԿԱՐԵՆԱՅ ԱՆՈՐ ԲՆԳԻՄԱՆՊԼ ԵՒ ԱՅՍ ՆՊԱ-ՏԱԿՈՎ ՄՈՍԿԻԱ ԳԱՅԻՆԲ, ԷՆՎԼԻ ՓԱՇԱ ԱՐԴԷՆ ՀՈՆ ԿԸ ԳԸՏ-ՆԵՐԻՐ, (.Յ.Ա.Ս.», 25 ՍԵՊՏ. 1926).

Ու ճիշդ նոյն օրերուն, 1920 ի Յուլիսին, Վր-կայա, Թեմաժրը «Մ. Խ. Հանրագիտարան, Ի Խ. ՌՈՒ-ՍԻՊ ԺԵՊԺԷ կը պահանջէր «ՂԱՐԱՐԱՂԸ, ՆԱԽՁԵՒԱՆԸ ԵՒ ԱՅԼ ՀՈՂԵՐ, որոնք իբրեւ ԹԷ որոշապէս կը հանդիս ե-զեր դէպի Խորհրդային Ֆեդերատիոն...

«Հանրագիտարան» ի ԺԷՊ այս առերոր կը ստ-րագրէր ա, ն նոյն վ. ԿՈՒՐԲՈՅ ՔՐԵԱՃԻՆ, որ նոյն «Հանրագիտարան» ի ուրիշ հատորի ԺՐ ԺԷՊ. Աղբը-աւ, յճանի մասին ետեւիւ ի հան Մեծն Բրիտանիայ կովկասեան ներկայացուցի, նե. ու քաղաքականութիւն նը քննադատելով ՂԱՐԱՐԱՂԻ հարցին ԺԷՊ (1919 ին) կը նկատէր.

«ԱՆԳԼԻԱՅԻՆԵՐԸ, ԽՐԱԽՐԱՐԻ ԳԵՐԻՆ ՄԻՉ ՀԱՆԳԷՍ ԳԱՂՈՎ, ԳԻՏԱՒՈՐԵԱՆ ԿԵՐՊՈՎ ՄՈՒՍՈՎՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ԿՈՒՏԱՅԻՆ ՀԱՅԿԱ-ԿԱՆ ՀՈՂԵՐԸ, ՕՐԻՆԱԿ՝ ՂԱՐԱՐԱՂԸ» (վ. ԿՈՒՐԲՈՅ-ՔՐԵԱՃԻՆ — «Ագրայէյնանեան Խորհրդային Ընկերվար Հանրապե-տութիւնը», «Մ. Խ. Հանրագիտարան», հ. Ա., 1926, Մասիւա էջ 664).

Հայկական ա'յս Ղարաբաղն է ահա, որ իբրեւ ԹԷ կը ձգտէր Մայր Եկրէն պակսելու և Ռուսիայ ժխտա-լու...

Այս Ղարաբաղն է — ՀԱՅԿԱԿԱՆ — որ անգլիացի-ներու ժեկնումէն ետքն իսկ ՍՈՒՏԻ, ՆԵՆԳՈՒԹԵԱՆՑ, ԴԱԻՆԵՐՈՒ և ԽԱՐԵԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ բաւոր ձեւերով

Խորհրդային իշխանութիւնները իրեցին հայ ժողովուրդէն և զայն աւին մուսուլմաններուն և անոնց իշխանութեան ասկ ար, հակառակ բոլոր յանձնառութեանց, զահեցին աճառել 28 տարի, 1920 էն ժինչ և այսօր...

Հայաստանի գէշ յայանապէս կը պատրաստէր պատերազմը Թիւրքիոյ կողմէ՝ աջակցութեամբը Ռուսիոյ:

Ազգային Մեծ Ժողովին մէջ արածասանած իր պատմական ճաշին մէջ Մուսթաֆա Բեմալը կը վերկայէր արգէն, որ Արեւելեան հրամանատարութեան կողմէ աւաջարկ եղած է Թրքական պատերազմութիւնը կարինէն անժիջապէս՝ կարսի և Պաթումի ճամբով՝ զրկել Մոսկւա և աւանց յապաղուածի գրաւել Սարըզամիշի և Սազանլուի կերճերը:

«Այս առաջարկութիւններէից մանաւանդ վերջինը ֆնենլով,—իւր կողմէ կը յաւելուր Բեմալը,—գործադրութիւնը յարմար նկատեց եւ ՅՈՒՆԻՍ 6-ին հրաման տուեց, որպէսզի յարձակողականի նամար պատրաստութիւն լինի» (Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ — «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 413):

Իսկ Բեմալի միջադէպերը իր 1920 Օ.ս.ս. 16-ի նամակով կը գրէր:

«Մեր դաւանակից բուլետիկները անընդհատ մասկարաւում են մեզ գէնք ու ռազմամթերք: Կարող ենք վստահ լինել, որ վաղ օրերը մեզ համար անցել են արդէն» (անգ. էջ 415):

Լոկ առաջամաքադական նկատումներով, իբրեւ հեռեանք վերին հրամանատարութեան մէջ եղած որոշ տարակարծութեանց, պատերազմը քիչ մը ուշացաւ և սկսաւ աշնան:

Սակայն բռնակները աշնան չապասեցին, այլ

ամբան ամիսներուն իսկ արդէն անցած էին ապրիլ-
կան ռաբոթողութեանց Հայաստանի գէժ, մասնաւորա-
բար Ղարաբաղ — Զանգեզուր — Նախիջևան շրջաննե-
րու մէջ։

Մայիսեան խառնութիւններէն ակարացած Հայաս-
տանը, այս կռիւներուն վերջ տալու համար, դիմեց
Մարտի 1-ի միջնորդութեանը և 1920 Օգոստ. 10 ին
(ճիշդ նոյն օրը, երբ Սէրը կը ստորագրէ...) Թիֆ-
լիսի մէջ։ Ռուսիայ յիշգորդաւորակաւ լրկրանի հետ,
ստորագրեցաւ հաշտութեան ժամանակաւոր համա-
ձայնութիւն մը, որով Զանգեզուրը, Ղարաբաղն ու
Նախիջևանը կը մնային բոլշեւիկներու ձեռքը...

Մարտի 1-ի խառնութիւններէն էին ասոնք։
Բաւն զատեցաւ Սիւսաւ 1920 Սեպտ. 23 ին։

Աւանց օրէի նախազգարութեան, Թրքական
բանակները Սեպտ. 23-ի արշալոյսին անզաւարժա-
ցան Էրզնէ Հայաստան։

1920 Սեպտ. 23-ին սկսաւ հայ-թրքական պա-
տերազմը։

Աւանց նախազգարութեան Սարգիս Բաբայանը
զուլթեամբ թիւրքերը անցան յալձակման։

Լուս էր աշխարհը, և այդ լուս աշխարհը իր
հաճականքներով քիւրճին հետ էր և ոչ Հայաստա-
նի. իտալիս և Գալաթիայի հայապատկան կ'ապկոցէին թիւր-
քերը. Բերտի գաւառի ձախքը հասած էր մինչև Կա-
րիպատիի հայրենիքը և իտալական բանաւորութիւնն
իսկ օտքի հանա՛ նահապահ Հայաստանի գէժ. իտա-
լացի համայնաժողովները Թուրքիային տար զօրք բա-
նալ Հայաստանի և, քնդհանրապէս, Կովկասի հա-
մար. անգլիական բանաւորները ինչպէս զուլթիւն և զօ-
րացրում կը պահանջէին. ամէնցը «յոգնած» էին, և
«յոգնած»ները լարած ճիգերով կը գաւէին իրաւու-

դէմ...

Մեզ հետ չէին մինչև իսկ մեր հարեանները, որոնցմէ մասնաւորաբար վրաստանը մահաւան դուրս մէջ կը հետեւէր պատերազմին, սոսոյք գիտնալով, որ «ֆեմալական զօրքերը, — ինչպէս որ կը գրէր վերջական կեդրոնական օրդանը՝ «Պուպա» (Պայքար)» — կը ձգտին Հայաստանի վրայով միանալու բոլշեւիկներուն», ետքէն, այս ծրագրին մէջ յայտնուեցաւ պարագային, «վրաստանը եւս ֆեմալական-բոլշեւիկեան ուժերով օղակելու համար»:

Իրականին մէջ թիւրքիս ձեռնադրէր պատերազմ կը յայտարարէր համայն աշխարհի, թէև այդ պատերազմը առայժմ և փաստօրէն միջոցն Հայաստանի դէմ ուղղուած էր:

Այսքան ծանրակշիռ բնույթ ունէր Հայաստանի դէմ շրջապաշտօնաւոր պատերազմը, որովհետև այդ պատերազմը ուղղուած էր յետպատերազմեան աշխարհի իրաւական գլխաւորագոյն պատահաններէն մէկուն՝ Սեւրի դաշնագրին դէմ:

«Այժմ ընդհանրապէս մոռցած է, — պատերազմի ահեհնաժողով օրերուն, 1944-ին, կը խօստովանէր Սըր Է. Կրիկ՝ Մեծն Բրիտանիոյ պատերազմական նախարարը Մերձաւոր և Միջին Առեւտրի մէջ, — թէ առաջին երկիրը, որ խախտեց 1919 ի խաղաղութեան կարգադրութիւնը (սեթլման), ձապոնը չէր, այլ՝ Թիւրքիան» (Սըր Է. Կրիկ — «Բրիտանական արտաքին ֆալակականութիւնը», 1944, Լոնդոն, էջ 112):

Հայաստանի դէմ պատերազմելով՝ 1919-ի այս «սեթլման»ը փոխելու նպատակը կը հետապնդէին թէ՛ Ռուսիա և թէ՛ Թիւրքիա:

Անցողակի նկատմամբ, որ ոչ միայն մինչև պատերազմը, այլ և պատերազմի բովանդակ տեսչու-

Թեան, անոր առաջին վայրկեանէն մինչեւ վերջին վայրկեանը, մինչեւ Սլեքսանդրապոլի գաշնադրին կնքուի, Ռուսիա աժէն կերպ— զէնքով, սսկիով, գիւտանադիտութեամբ, ազգական շարժումներով Հայաստանի հիւսիսէն և խռովութիւններով՝ երկրի ներսէն կաշակցէր իր զինակցին։

— Երբ մեր նաւը պահ մը կանգ առաւ Տրապիզոնի առջեւ, մենք իսկ ականասես Վկաները եղանք, քէ ինչպէս ռուսական նաւերէ ռազմամթերք կը կուտակէին ծովափը։ Այս ցամաքանոցումը սկսած էր մինչեւ մեր նաւուն ժամանումը, որովհետեւ ծովափը մենք մթերւած տեսանք նսկայ քանակութեամբ ռուսական զէնքեր...

Այսպէս յայտաբարեց, իր անկնօյը ներկայութեան, Համբարձում Մելիքեանի աղարանքին մէջ, Թիֆլիս, զինք Հայաստան հրաւիրելու գացած հայ պատերազութեան, մեծանուն Գարլ Բաւցկիյ, իսկապէս հանրածանօթ ընկերվարներէ բաղկացած այն շքախումբին— անգամակցութեամբը Ռամզէյ Մաքսանալի, Հիւս Գանսի, Ռենըտիլ և ուրիշներու— որ Թիւրքիայի պատերազմի օրերուն, վրացական կառավարութեան հրաւերով այցի եկած էր Վրաստան։

Մեծ նենդը կը զինէր Թիւրքեան, զինակցաբար Թիւրքին հետ կը կուէր մեր դէմ, ներսէն դուրսով և ըմբոստացումներով, կ'ուժաքամէր մեր հայրենիքը ճիշտ այն օրերուն, երբ իր համաձայնութեամբը Մոսկւա մեկնած էր Հայաստանի պատերազմութիւնը— Գլխաւորութեամբ Լեօն Շանթի— մեր հայրենիքի անկախութեան շուրջ իրեն հետ իրաւաբանութեան դալու համար...

Պատերազմութիւնը Մոսկւա հասաւ Մայիսի առաջին օրերուն։

Սակայն դաւերը շարունակեցան նաեւ այս պատ-
ւիրակութեան շուրջ, թէ՛ Մոսկւայէն դուրս և թէ
բուն իսկ Մոսկւայի մէջ, արկէ Լ. Շանթ և իր ըն-
կերները հարկադրեցան վերադառնալ Հայաստան՝
բանակցութիւնները, Ձիչերինի առաջարկով. երեւ-
նի մէջ շարունակելու համար...

Պատերազմութիւնը Երևան հասաւ Սեպտ. 4-ին,
երբ երկու շաբաթ վերջ, մէկէն և անակնկալաբար,
պատերազմը պիտի սկսէր...

1920 չօկտ. 11-ին թիֆլիսէն երկու հասաւ Ռուս-
սիոյ իրաւոր բանադնացը՝ Լըկրան՝ իրեն հետ բերե-
լով... 47 հոգիներէ բաղկացած պատերազմութիւն մը
և քսրաշէական դրակահաւթեամբ լեցուն ապրակ-
ներու մթրոզը վակսն մը:

Հետեւեալ օրն իսկ Լըկրան յանուն Ռուսիոյ հե-
ռեւել տրեք պահանջները դրաւ Հայաստանի կառա-
ւարութեան:

1. — Հրաժարիլ Սեւրի դաւանադրէն:

2. — Հայաստանի մէջէն անցնալ խորհրդային
գործերուն, որոնք իրենց ռազմամթերով պիտի երթան
միանալու Մուսրաֆա Քեմալին՝ Իսթանպուլիցներու
դէմ կուելու համար:

3. — Հայաստանի եւ իր հարեւաններու միջեւ ե-
ղած սահմանային վէճերը կարգադրել Ռուսիոյ միջ-
նորդութեամբ:

Եթէ կէտերէ բաղկացած համաձայնութիւն մը
ստորագրեցաւ (այս եթէ կէտերուն մէջ չկար Սեւ-
րէն հրաժարումը, զոր Հայաստանի կառավարութիւ-
նը վճարար մերժած էր ընդունիլ), Լըկրան առա-
ւոյս համաձայնութիւնը, մեկնեցաւ Պաքու և այլևս
հանկէ չգարձաւ, մինչև որ պատերազմը իր վախ-
ճանին չհասաւ...

Համաձայնագրի 3-րդ կէտով, ի միջի այլոց, Ռուսիա կը պարտաւորւէր անմիջօրէն քայլեր առնել Լեհիկերի մէջ՝ պատերազմը կասեցնելու համար:

Ի հարկէ. Ռուսիա օրէն քայլ չըրաւ, և կամ ըրաւ. բայց Թիւրքիա առեւտրական միջնորդութեանը օրէն արժէք այլեւ չաւաւ...

«Թիւրքերը բնականօրէն, կը ձգտէին օգտագործել քարենպաստ վայրկեանը, — ինչպէս որ տիտի քսէր «Մեծ Խորհրդային Հանրագիտարան», — հողային գրաւումներ կատարելու համար» (հ. Գ., էջ 487).

Հետագայ գեղարքերը ծանօթ են արդէն:

Ընդհանուր համակրանքի և փառաբանանքի մէջ Գեմալ կը տարբերէր Հայաստանը, որուն շուրջ, համայնաժողով քառազլութեան ազդեցութեանը տակ, ընդհանուր քեցամանք և ասեւորիւն ստեղծւած էր...

Պաքստի «Կամունիս» պաշտօնաթերթը իր 1920 Հոկտ. 8 ի թիւով Հայաստանի և Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ կը հրատարակէր իր անբարոյութեանը մէջ սահմանեցուցիչ վտերադիր մը, զոր անգրկովկասեան համայնաժողովը կազմակերպութիւնները ուղղած էին «համայն աշխարհ»ի: «Կոչ»ը կը վերջանոր հետեւեալ բացազանչութիւններով.

— Մա՛հ Հայաստանի բանւորներու եւ գիւղացիներու վրայ բռնութիւն կատարողներուն:

— Կեցցէ՛ յեղափոխական Արեւելքը...

Բանութիւն կատարողը... հայ կառավարութիւնըն էր, իսկ յեղափոխական Սովետները... Բեմալը:

«Մնում է միայն ուրախանալ, — Գեմալի յաղթական յաւաքաղացութիւն աւթով կը գրէր Թիֆլիսի «Կոմունիստ» իր Հոկտ. 24-ի թիւին մէջ. — որ դաշնակցական Հայաստանը գտնուի է պրզանարող կովի դուրեան մէջ, որին Աստուծ եղջիւններ չի տել»:

Պաշտօնի «համաձայն» ընդհանուր ներմակ շուկայի
կանոնները Հայաստանի փառաքանական յօդուածներ
ընտանիքի փոխարին հասցէին:

Իսկ Մասկաւոյ համայնաժողովարարականները ծրագ-
րեալ ժամկէտի մէջ. թէ՛ հայ բանակէն ներս, և թէ՛
ժողովարարի մէջ, ոչ միայն բերանացի, այլ և առ-
ջակցութիւն տալու համար կերպով ամէն կերպ կը ջլատեն ա-
րեւմտաւոր Հայաստանի դիմադրական կարողութիւնը: Գե-
ղարկի յաղթանակը լոկալ և աբսոլյուտական դարձնելու
համար:

Լի էր անսահման թայնով պայտաւր ժամանակ
Սեւրի գայնագործի գէղ:

«Սեւրի դաւանագրի ցիցիկութեանը առջեւ բոլոր-
ովին կը տնտեսուին թէ՛ չափաքանակ Պետրի դաւ-
անագիրը եւ թէ անգամ վերստին դաւանագիրը» — կը
յայտարարէին համայնաժողովար Մ. Փալովիչները (կը-
րանաւորաւ նոյն. Մասկաւ 1921, Թիւ 1. էջ 218):

«Աւետարանակալ լուծէն ազատագրող հասարակ-
ական թիւրքոյն հետ եմք մենք Սեւրի դաւանագրի
դէմ...», — թիւրքոյն յաղագած իր 1920 Նոյ. 29-ի զ-
ջայնի մէջ կը գրէր Հայաստանի անգրական թիւր-
կաւոր (Բ. Բորեան — Արմենիա, հ. Բ., էջ 151)

«Թիւրքիայի վրին կապեցին Սեւրի դաւանագիրը,
այդ երկրորդ ասիական վերստին, որի քակ կայ
դաւանակական Հայաստանի ներկայացուցչի ստուա-
ղբուրքինը» — «Նորք»-ի էջերին ցաւով եւ ցաւով
կարճագոյնէր Հայաստանի համայնաժողովար Վարչ-
պետներէն Ա. Մեանիկեան:

Անգամ 1939 ՅՈՒՆԻՄ 10-ին, արձագանգելով
«Իշվեստիա»-ի 1939 ՄԱՅԻՅ 15-ի խորագրականին,
«Խ. Հայաստան» կը գրէր:

«Թիւրքիայի ԳԻՇԱՏԻՉ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ (ընդգծու-
մով)»

մը մեղմէ. — «Յ.» սկսեց Մուղրոսի գիմնադպարից անմիջապէս յետոյ, (1918 թ.) Սեւրի պայմանների համաձայն (1920 թ.)»:

Ուրեմն դեռ երէկ իսկ, 1939-ին, Սևրը ԳիճԱՏիՉ էր ա՛յն «Խ. Հայաստան»-ներու և «Իզլիստիա»-ներու համար, որոնք այսօր իբրև թէ Սեւր կը տաշտաշեն եղեր...

Սեւրի գէմ այս թուականը մթնոլորտի մէջ էր ահա, որ կը մղւէր թիւրքահայ պատերազմը...

Ռուսիա եւ թիւրքիա ձեռք-ձեռքի կը սարսէին հիմերը այն վաստակի, զոր գաշնակիցները ձեռք ձգած էին առաջին համաշխարհային պատերազմի վաթսուին...

Սեւրէն ետք, հերթը պիտի գար... Վերսալիւն...

Աւերի ուշ լէնինի և Դեմալի օրինակին պիտի հետեւէին Մուսալիի, Հիթլեր և ուրիշներ...

Այնպիսին օրոյ կարգաւճի՝ պարտաւորները—Ռուսիա, թիւրքիա, Գերմանիա և Իտալիա—երկրորդ համաշխարհային պատերազմը կը նախապատրաստէին...

1920 Սեպտ. 23-ին սկսած պատերազմը վերջացաւ Երկրի դաշինքներով, կնքած գրեթէ միաժամանակ, անապէս նոյն օրն իսկ, 1920 Դեկտ. 2-ին զինակցաբար ժեռ դէմ կառող երկու պետութիւններու՝ Ռուսիոյ և թիւրքիոյ հետ, — Ռուսիոյ հետ Երևանի մէջ, իսկ թիւրքիոյ հետ՝ Ալեքսանդրապոլի մէջ:

Այս գաշինքներով Հայաստան կը բաժնւէր երկու յաղթականներու միջև, և երկու տապանաճար կը գրւէր—առևտրական և թրջական—Միացեալ, Անկախ և Ազատ Հայաստանի դերեղմանին վրայ...

Տակաւին Դեկտ. 2-ը չեկտ, արդէն 1920 Նոյ. 29-ին, Հայաստանի ադրաթիկ Յեղկոմը Պաքսէն Դիւլիան հասած և յատուկ յայտարարագրով մը հաշտ-

կած էր Հայաստանի «խորհրդայնացու»-ը...

Օր մը վերջ, Նոյ. 30-ին, կառավարութեան ուղղած վերջնագրով մը, Հայաստանի «խորհրդայնացի» ճանաչումը կը զանաջէր Լեզկան, Երևանի մէջ:

Եւ Հայաստանի Հանրապետութեան վերջին կառավարութիւնը, որ Ս. Վրացեանի վարչապետութեամբ իշխանութեան եկաւ Նոյ. 25-ին, իշխանութեան վերջին օրը, 1920-ի Դեկտ. 2-ին իր հրաժարականը կուտար՝ կանխադէտ բաւական զաշնագիրը կնքելով:

Դաշինքը կը ստորագրէին, մէկ կողմէ՝ Դրոյ և Համարձակ Տէրութեան (Հայաստանի իրազօր պատերազմները), իսկ միւս կողմէ՝ Լեզկան (Ռուսիոյ իրազօր-բանադաշտը):

Երևանի գաշնագրով ոչ միայն իշխանութիւն մը կը փոխէր (կ'երթար գահին մը և կուգար նոր մը) այլ և կը փոխէր միջոց պետական կառոյց մը:

Հայաստանը կը դադարէր գոյութիւն ունենալէ իրրեւանկա և գերիշխան երկիր մը և կը դառնար խորհրդային հողատէր մը բաժանաբար խորհրդային Աւստրիոյ մէջ՝ իրրեւանկէ անբաժան երկիր մը:

Թէ՛ ձեռագրէս եւ թէ փաստօրէն մեր երկրի գերիշխան իրաւունքները — օտար երկրի մը հետ խաղաղութիւն կնքելու, գաշինք ստորագրելու և այլն — կը փոխանցուէին Խորհրդային Աշխարհի կեդրոնին՝ Մոսկուայի:

Երբ Երևանի մէջ բաւական զաշնագիրը կը կնքէր, Հայաստանի Պատմականութիւնը Արեւմտահայաստանի մէջ տակաւին բանակցութեանց մէջ էր:

Չոյզ գաշնագրերէն նախ կնքուեցաւ Երևանի-նը (առանձնակեանը) եւ ապա Արեւմտահայաստանի-նը

(Թիւրք-հայկականը):

Երեւանինը կնքւեցաւ Դեկտ. 2-ի ցեւեկը, իսկ Ալեքսանդրապոլինը Դեկտ. 2-էն լոյս Դեկտ. 3 ի գիշերուան ժամը 2 ին:

Թիւրքական հետ բանակցելու համար Հայաստանի Պատերազմի ժամանակը Երեւանէն մեկնած էր 1920 Նոյ. 23ին, գլխաւորութեամբ Ալ. Խատիսեանի:

Այս պատերազմի ժամանակը կարւում էր վարչական Հ. Օսմանլիականի քահանային կողմէ:

Բանակցութիւնները Ալեքսանդրապոլի մէջ սկսուած էին Նոյ, 23 ին եւ վերջացած Դեկտ. 3 ի երկրորդ ժամանակ:

Այս ինը օրերու մէջ Հայաստան երեք դասի ժողոված էր:

Պատերազմութիւնը Ալեքսանդրապոլի մեկնած էր Հ. Օղլու Ջընթընի դասի ժողովէ, Կառնակցութեան անցանք՝ Ս. Վրոնցկոյի կարճատեւ վարչապետութեան շրջանին. եւ պաշինք ստորագրած՝ Դրոճ-Սիւրի (դաշնակցական բաշխիկ) խառն դասի ժողովին հրահանգով:

Ընկ. Դասն, անգլապական զաւակը հայ ժողովըրդի, իրականին մէջ պատանդ մըն է: Բաշխիկներու ձեռքը եւ ոչ իշխանաւոր մը:

Բաշխիկներու բաշխիկ Սիւրիին էր՝ Ռուսիոյ կողմէ խորհրդայնացած Հայաստանի զօանհրաժանատութեամբ կից կարգած քաղաք (գործաւար), որ իրականին մէջ, Մոսկուայի հրահանգներով, կը վարէր մեր դաւաճած եւ համայն աշխարհի կողմէ օւրացւած հայրենիքի ճակատագիրը:

Ալեքսանդրապոլի մէջ Դեկտ. 3 ի երկրորդ ժամանակ Թիւրքահայ դաշնակցութիւնը ճիշդ է. կը ստատ. գործէին դաւանակցական պատերազմները. սակայն կը

ստորագրէին Էրսհանգովք արդէն իսկ խորհրդայնացած Հայաստանի խառն ելեկանութեան, որուն բուն տէրը այսինս ԲՈՂՈՇԵՒԻԿՆԵՐՆ էին:

Կոմիտի Գրքի Գրքի Գրքի Հայաստանի գեթ ոչ միայն երկունքն. ալ և բուն իսկ Ալեքսանդրապոլի մէջ:

Հեն էո՛ Ալեքսանդրապոլի մէջ՝ թիւ 2 Լրկրանը՝ Բա Գրքի Մղկունի (Վրացի)՝ Եր հին եկած էր բանակցութեանց մէջ իբրեւ թէ Ռուսիան ներկայացնելու և մեզ օգնելու համար:

Թիւ 3-ը արժանաւ էին Մղկունիի մասերը... Ալեքսանդրապոլ. սակայն մերժած անոր մասնակցութիւնը... բանակցութեանց մէջ:

Անկասկած զաւ մըն էր նաեւ այս խաղը...

Խաղի մէջ համարաւոր այս «սպասելի» մասին՝ Ա. Խաղիսեան կը գրէ:

«Հարկ կը համարեմ վնասակար յայտարարել, թէ Բաղու Մղկունի անկի շտապ խանգարեց մեզ քան թէ օգնեց: Խանգարեց այն բնով, որ ինչպէս Ալեքսանդրապոլի մէջ, այնպէս եւ Կոմիտի կազմէ միջիններ, նոյն կարս ստանէ մեր դէմ, կը պահաւանդէ Հայաստանի կառավարութիւնը եւ Պաշտօնապետը, կը փառքէր բոլորիկեան ծրագիրներ եւ այսպիսով ցոյց կուտար թիւրեւեռն, թէ ան իրօք մեր դէմ է եւ ոչ թէ մեզ հետ. (Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ — «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», ԼՂ 262):

Ռուսիայ ներկայացուցի, ներքին համարձակող կը դառնին Հայաստանի գեթ, Լրկրան ու Միլիթ՝ երկունք մէջ, իսկ Բաղու Մղկունի՝ Ալեքսանդրապոլի մէջ...

Պատահականութեան նախագահը՝ Ա. Խաղիսեան՝ իր գիրքին մէջ հետեւեալ ձևով կը անդադրէ

ստորագրուան մասնաժամանակները.

«Վաղ առաւօտեան, Դեկտ. 2 ին, մենք իմացանք, որ բոլեւիիկ հրամանատար Բարանասարայեան ուղարկած է Կարաբեիի փառաւիհն հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրը. «ՌՈՒՍՍՏԱՆԻ ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻՅ ՈՂՋՈՅՆ ԹԻԻՐԲԱԿԱՆ, ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻՆ»:

«Մենք կը սպասեինք հեռագրի, Հայաստանի նոր կառավարութեան:

«Երեկոյեան ժամը 6ին ինձ հաւիւրեց ուղղակի հեռագրաթիւի մօտ Դրոն. ու ըսաւ հետեւեալը.

«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ, ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ, ԱՆՈՒՆԻՅ ՅԱՅՏՆՈՒՄ ԵՄ ՁԵՉ, ՈՐ ԴՈՒՐ ԱՁԱՏ ԷՔ ՍՏՈՐԱԳՐԵԼ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԿԱՄ ՈՉ»:

«Լաւ գիտանցելով դաւանադիր ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատւութիւնը, ես երկրորդ անգամ հարգուցի.

«ԱՐԴԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՍՏՈՐԱԳՐԵԼՈ՞Ւ ԿՈՂՄԵՆ Է ԹԷ ՄԵՐՃԵԼՈՒ. ՄԵՆՔ ՍՊԱՍՈՒՄ ԵՆՔ ՈՐՈՇ ԵՒ ՊԱՐՉ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐԻ:

«Դրոն պատասխանեց.

«ԵՍ ՁԵՉ ԱՍՈՅԻ ԱՐԴԷՆ, ԳՈՐԾԵՅԷՔ ՀԱՄԱՁԱՅՆ ՁԵՐ ՀԱՍԿԱՅՈՂՈՒԹԵԱՆ, ԵՍ ԽՅՍՈՒՄ ԵՄ ԸՆԿ. ՍԻԼԻՆԻ ԵՒ ԻՄ ԱՆՈՒՆԻՅ»:

«Սիլինը բոլեւիիկներէ ցերեկայացուցիչն էր» (տե՛ս էջ 270):

Եւ Սիլինն ալ Միլի իրաւաւորն էր Տեր Երկրի. Ռուսիա եթէ կա՛նաւ, ե՛ւ ուժ ունէր, ե՛ւ իրաւական հիմն. Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը չստորագրէր:

Սակայն Ռուսիա չստորագրելու համար ո՛չ իր ուժը գործածեց և ո՛չ ալ իր իրաւունքը:

Ընդհանրապէս. Գրեթէ այս երկուսէն թէ՛ Տեր Երեւանեցի եւ թէ՛ Տիւրք Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը թիւրքիս յիշեցով ճիշդ պարագրելու համար:

Ուշաքրաւ մանրա մանութիւն.

Ճիշդ այն պահուն, երբ Այ. Խաչիսեան յանուն հայ կառավարութեան կը յայտարարէր Թիւրք Պատ-ւիրակութեան, որ Հայաստան կը նրաժարի Պէրի դաշ-նագրէն, այդ նոյն պահուն Թիւրք զինւորական Նը-ւաբախուժը, որ Թիւրքերու կանխահազ կտրւող-րութեամբ տեղաւորած էր խորհրդատուներ շէնքի պատահաններուն առջեւ, կը սկսի նւագել — ի նշան ցնծութեան — «Էմթերնասիմնալ»ը՝ համայնավար կու-սակցութեան օրհներգը...

Թիւրքիա և Ռուսիա միասնորսր կը հրճւէին, որովհետեւ զինակցաբար դերեզման կը դնէին արգար յաղովորի մը վեց դարերու երազը...

Միշտ յիշենք և երբեք չմոռնանք.

Դեհճ. Չին ԱՐԴԷՆ ԻՍԿ ԽՈՐԼՐԻԱՅՆԱՅԱՄԾ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ՀՐԱՀԱՆԳՈՎ ԴԱՇՆԱԿՅԱԿԱՆ Ա-ՆԻՐԱԽԱՍՈՒ ՊԱՏԻՐԱԿՆԵՐԸ, ՈՐՈՆԻ ԱՅԼԵԽՍ ՈՉ ՁԻՐԵՆԻԲ ԿԱՐ-ԳՈՎ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆԸ ԵՒ ՈՉ ԱԼ ԱՆԿԱՍ ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻԲԸ ԿԸ ՆԵՐԿԱՅԱՅԼԻՆ (ԵՐԿՈՒԲՆ ԱԼ ԱՆԳՈՅ՝ ԴԵԿՏ. ՉԷՆ Ի ՎԵՐ, ԻՍԿ, ԸՍՏ ԲՈՂՇԵՆԻԿՆԵՐՈՒ, ԱՆԳՈՅ ՆՈՅ. ՉԹԷՆ Ի ՎԵՐ), ԴԵԿՏ. ՅԻՆ ԱԼԵԽՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՄԷՉ ԿԸ ՍՏՈՐԱԳՐԷՆ ԹԻՒՐԵՆԻՀԱՅ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ:

Այս պարագան ստոյգ գիտէին թէ՛ Երեւանը (Մոսկւան) և թէ Էնկիւրին.

Անոնք գիտէին, որ Ալեքսանդրապոլի գաշնակ-ցական պատւիրակները իրենց ետին Երեւանի մէջ ո՛չ մէկ կաւան ունէին, ո՛չ իրաւական և ո՛չ ալ փաս-տական:

Գիտէին, որ հոն, Երեւանի մէջ այդ երկուքն ալ — թէ՛ իրաւունքը և թէ ոյժը — գաշինքը ստորա-գրելէն օր մը առաջ, գաշինքը ստորադրած պահուն եւ գաշինքը ստորագրելէն ետք, թէ՛ ձեւապէս եւ

Բէ փաստօրէն, արդէն իսկ փախստեալ էին բաշխ-
ւիկներուն։

Ահա մեր «իսպառ» պատերազմները դաշինքը
ստացաւ իւր հաշիւը։

«Գեղեցիկ ժամը 2-ին (Դեկտ. 2-էն լոյս 3ը). —
կը պատահէ Այ. Խառնատան, — դաւաճակը ստորագրե-
ցաւ երկու պատերազմներու նոյնի։

«Միւս օրը, Դեկտ. 3ին, առաւօտեան ժամը 8ին,
ուղղակի հեռագրաթելով հաղորդեցի Դրոյին. որ
դաւաճակը ստորագրած է եւ հարցուցի, կարո՞ղ է
արդեօք Պատերազմները երեսան գալ եւ կարո՞ղ
է արդեօք իր ազատութեան մասին երաշխաւորու-
թիւն ստանալ։

«Ժամ մը ետք Դրոն պատասխանեց.

«— Խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչը
խոստանում է ազատութիւն Պատերազմութեան ան-
դամների համար, բայց ջի կԱՐՈՂ ԵՐԱՇԽԱՒՈՐԵԼ ԱՅՆ»
(ընդամենը՝ Խառնատանէ. — «Յ.»)։

Աւ հակառակ այս երաշխիքի մերժումին իսկ,
16 հոգիներէ բաղկացած Պատերազմութիւնը միաձայ-
նութեամբ կ'որոշէ ժողովարանի տեղանքը։

Հայաստանի պատերազմներու անպաշտպան վի-
ճակի մասին լուր ունէր նաեւ Թիւրքը։

Պատերազմութեան մեկնումէն քանի մը ժամ
աւաջ Այ. Խառնատանի կը նեկայանայ Դրոյի ղեկավար
ներկայացուցիչը՝ Թիւրքը սպայակոյտի սպաներէն
Պէհլուեանին Շաքիր — հետադային Թիւրքիոյ Գիւլան-
գիտակն նեկայացուցիչը երեւանի մէջ — Է փաշա-
յի անունէն հաւաքարկէ անօր։

«Կարաբեքիր փաշան այժի առաջ ունենալով
ձեզ համար երեսան գալու վճանգը, կառաջարկէ
զնալ կարս, իսկ այնտեղէն Էրզրումի վրայով Տրա-

պիգոն համ Արդուի ինի վրայով Բաթում՝ անցնելու համար Պոլիս կամ Թիֆլիս՝ ըստ ձեր ընտրութեան: Յայտնեց հաւել, որ հանապարհօրդութեան բոլոր յարմարութիւնները ինձ եւ իմ ընկերներու համար պայանոված կը լինին: Անձամբ իմ կողմէս եւ ճնորհակալութիւն յայտնեցի եւ ըսի, որ պիտի երթամ Երեւան, (Ա.Լ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ - «Հ. Հանր. ծագումն ու զարգացումը», էջ 271-272):

Մոսկւա և Էնկիւրի Սլէքսանդրապոլի գաշնագրի առկա գնել, կուտան ստորագրութիւնները ահա՛ այս պատերազմներու ՀՍՀՄԱԿԱՆ և ԻՐԱՆԱԶՈՒՐԿ. Թէ քեֆայական թիւրքի և թէ ռուս Բոլշևիկի աչքին. Պատերազմութիւնը ամբողջ կազմով Դեկտ. 3ին (երեկ. ժամը 9-ին) գնացը կառնէ գէղի Երևան և հան կը հասնի հեռուեալ առաւօտ:

Ժամը աստիճան առաւօտեան հասանք Երեւան: Հեռուէն նկատեցի կայարանի կառմիր դրօշակը: Այնտեղ մեզ կը սպասէր քաղաքացիներ՝ օգնական Շահումեանը ինքնաշարժով:

«Տուն գալով՝ ես հեռախօսով կանչեցի Դրոն եւ խնդրեցի անկէ հեռակէլ կառավարութեան ճիւղ՝ Պատերազմութեան գեկուցումը լսելու համար: Զեկուցումը նշանակուեցաւ նոյն օրը ցերեկայ ժամը 12ին: Մենք ամբողջ կազմով գնացինք կառավարութեան տունը: Մեզ ընդունեցին Դրոն եւ Սիլիսը: Մենք մանրամասն գեկուցում տւինք: Դրոն մեզ ըսաւ, թէ գործած ենք շատ ճիշդ. ստորագրելով դաճնագիրը, եւ թէ իր խուսափողական պատասխանը ինձ դաճնագիրը ստորագրելու մասին (երբ Ալեքսանդրապոլէն անոր հետ կը խօսէի հեռագրով), պէտք եր հասկնալ այնպէս, ինչպէս որ մենք հասկցած էինք: Պարզ էր, որ յեղափոխական նոր իշխանութիւնը չէր ուզէր իր վր-

իայ վերցնել պատասխանատուքիւնը դաճնագիրը ստորագրելու համար ո՛չ թիւրհեռու եւ ոչ ալ հայ ժողովրդի առաջ: Երեսանի նոր իշխանութիւնը կ'ուզէր դաճնագիրը ստորագրել, բայց մեր եւ ոչ իր ձեռքով» (աճ. էջ 272-273):

Նւաղ ուշագրաւ չէ նաեւ այն խօսակցութիւնը, որ 1920 Պեկա. 7 ին. վարչապետարանի շէնքին մէջ Ալ. Խաթիսեան պաշտօնապէս կ'ունենայ Հայաստանի անգլաւանդիկ Յեղկամի նախագահին՝ Կոստանի հետ:

Վրոյ օրինաւոր վարեցաւ. — կր յայտարարէր Կոստանը Ալ. Խաթիսեանի, — այն րապէին անկարելի էր վարել ուրիշ կերպ: Բայց դուք հասկանում էք, որ մենք խորհրդային իշխանութիւն ենք, մենք չենք կարող վերցնել մեր վրայ պատասխանատուքիւնը այս դաճնագրի համար: Եւ այդ պատճառով մեր մամուլի մէջ շատ խիստ կերպով կը քննադատենք եւ կը պախարակենք ձեզ: Բայց դա քաթիքական հարց է: Մեր նպատակն է չհանաչել այդ դաճնագիրը եւ կազմել նոր համաձայնութիւն: Բայց եթէ երբեքդ դուք հրապարակ հանէք մեր կարծիքը, քէ դուք հարկադրւած էիք ստորագրել դաճնագիրը, — մենք կը հերքենք մեր այսօրայն խօսակցութիւնը: — (աճ. էջ 281)

Ու «կը հերքեն»... ժինչեւ այսօր:

Ալեքսանդրապոլի գաշնագիրը հետագային Ռուսիա փոխարինեց Մոսկուայի 1921 Մարտ 16-ի և Կարաբի 1921 Հոկտ. 13-ի գաշնագրերը:

Այս նոր ուխտերով Ռուսիա ոչ թէ մեղմացուց, այլ զգալապէս շատ աւելի ծանրացուց Հայաստանի վիճակը:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԴՅՈՒՄԷՆ ՅԵՏՈՑ», — կը գրէր Բ. Բորեան. — ՀՈՂԱՅԻՆ ՄՈՒԿԵԼԱԳՈՅՆ ԶԻՋՈՒՄՆԵՐԸ ԿՆՏԱՐԻՆՑԱՆ ԹԻՒՐԲԻՈՑ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՇ-

ԻՒՆ. ԿԱՐՍԻ ՄԷՋ.:

Եւ Ռուսիա այս զիջումները կը կատարէր ոչ այն
պատճառով, որ Թիւրքիա չափազանց զօրաւոր էր,
իսկ ինք՝ յայտնապէս տկար:

Բնաւ եւ երբեք:

«Հասկնալի է. — կը վկայէ միջոցային Բորեան —
որ խորհրդային դիւանագիտութիւնը այս զիջումը կա-
տարելով (այսինքն՝ Կառսի գաշնագրէն ստորագրե-
լով. — «Յ. — 18»), ճկանքի ունէր բացառաբար այն փաղա-
փական կեիւոր, որ կը ներկայացնէր Թիւրքիան Աւե-
ւելի մէջ ընդդէմ արեւմտեան աշխարհակալութեան
եւ ոչ թէ այն ԻՐԱԿԱՆ ՈՒԺԸ (ըսել կ'ազէ՝ շատ հա-
մեաւ այդ մը Ռուսիայ բազմաաշխարհ. — «Յ. — 18»), Ո-
ՐՈՂ ԳԱՆՆԱԿՅԴԿՆ ԿՂԹԱՎՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՅՆ ԹԻՒՐ-
ԿԻԱ ԵՎԴԻ ԵՒ ՏԻՐԱՅԴԻ ՀՈՅՈՏՏՈՆԻ ՀՈՂԵՐՈՒ ՄԷՎ
ԽՈՍԻՆ Ղեկավարելով միջազգային յեղափոխու-
թեան ճանքով ընդդէմ աշխարհակալութեան՝ Ռու-
սիա նախագործեց քիւրճեռու կատարած բռնագրա-
ւումը («ԴՐՄԵՆԻԱ» հ. Բ. էջ 285):

Ընդգծումները՝ մենք կատարեցինք:

Հեղինակը պարզօրէն կը հասկցէ, որ բացառա-
բար զաղաքական նկատումներով — և «ժիջողային
յեղափոխութեան», շահերը ելակէտ առնելով — Ռուսիա
զօրավիճակէ հանդիսացաւ Թիւրքիայ՝ թայտալով անոր
Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ծանր պայմանները
պարտադրելու Հայաստանի:

Նոյն նկատումներով Գրեմլը աւելի ուշ Ալեք-
սանդրապոլի դաշինքը փոխարինեց ինչպէս ըսինք,
Մոսկւայի և Կառսի աւելի ծանր սեփականով:

Ու նաև նկատումներով. — Խոստովանութեամբ
Բորեանի, — Ռուսիա 28 ՆՐԵՅՆ ԴԱՆ ԱՅՆ ԴԱՇՆԱԳՐԻՐ,
որ 1920 զեկաւ. 2-ին Երեւանի մէջ ստորագրած էր

Հայաստանի հետ (տես «ԱՐՄԵՆԻԱ». հ. Բ., էջ 299 300)։

Ռուսիա թաթաղեց ԵՐԿՈՒ գաշինջներն ալ—**Թէ՛**
Ալեքսանդրոպոլիսը և թէ Երևանինը—Երկուքն ալ
ի վՆԱՍ Հայաստանի և ի ՆՊԱՍԹ Թիւրքիոյ։

Չեւք. ձեւքի Թիւրքիոյ հետ՝ հիմէն փոշեացսւց
Սէրի գաշնագիրք։

Ահա թէ ինչո՛ւ մենք այսօր Դանայացիներ կը
տեսնենք Բուլղերներու մէջ։ Երբ անոնք Ուխտեան
սահմանագծով Սէրի գաշնագիր կը պահանջեն...

Նիւ-Եորքի հաճայնավոր պաշտօնաթերթը՝ «Լը-
րաբեր» իր 1948 Յունիսի մէկ թրագրականով կը
գրէր։

«Իրեւնայեւ մենք կսեպենք, որ Թումանեան
վարդապետ քիւնր երժիսէ նախագոյն վո՛ւսոյ Ու-
խտնի արձակած իրաւարարական վճեռո հայ ժո-
ղովրդի ցանկութեանց մասին, որոնք բիրտօրէն նըզ-
ւեցան քիւրք սիւրակալներու կողմէ, գրայլմ Թում-
անեան վարդապետութիւնը կը զինէ։ Այդ վարդա-
պետութեան եղիւիւր նախապայման է մեր նախնեաց
դարերով սնուցած յոյսերու իականացման համար»
(«Յ. Ա. Ս.» 13 Յուլիս 1948)։

Ա՛յէն ոք իրաւունք ունի Թումանեան վարդա-
պետութեան գէ՛թ բողոքելու սակայն Բուլղերները
— երբեք։

Որովհետեւ Թումանեան վարդապետութիւնը ճիշդ
նոյն գիծը կը տանի Թիւրքիոյ Նկատմամբ, ինչ որ
տարաւ. Բուլղերից իր իշխանութեան տմբողջ շրջ-
ջանին. 1947 ի Հակամարտեան օրերէն սկսելով։

Թումանեան վարդապետութեան հեռուորդ-
ները միայն հեգնանք ունին Բուլղերիցի հան-
դեպ. երբ ան այսօր իբրեւ թէ Սեւր կը պաշտպանէ.
որովհետեւ անոնք գիտեն, որ յիշէկ Սեւր բուն գե-

ընդ մանափորները բաշխելիցները եղան։

Թրուժընեան վարդապետութեան քարոզիչները ծիծաղ ունին միայն բուշխեղծի համար, երբ ան ախոր ճնայութեան ցանկութիւնները բիրտօրէն նրգմող քիւրք տրակալաներու գէժ կը խօսի. որովհետեւ անոնք գիտեն, որ այս զգեստնւած լաւ տակալները ոտքի կեցան Բաշխեղծի՝ օժանդակութեամբ եւ Հայաստանը տարեցին Մոսկուայի՝ ներշնչութեամբ։

Թրուժընեան վարդապետութեան պաշտպանները միայն անյող Զահարեի տարակոյտ ունին անկեղծութեանը մասին Բաշխեղծի, երբ ան ճնայութեան պարտաւ սնուցած յայտերու մասին կը խօսի՝ ամէրեկեան քաղաքականութեան լոբիքը պահանջելով. որովհետեւ անոնք գիտեն, որ այս լոբիքներու գէժ տարւորէն գաւազը Բաշխեղծի եղաւ, զինակցաբար Թուրքիոյ հետ։

Եւ ո՞վ գիտէ, ո՞վ կրնայ ըսել, թէ Թրուժընեան վարդապետութիւնը այնքան ուղիւսորէն ախոր պաշտպան գիտի կենալ տրուեալ Թիւրքիոյ. եթէ երբեք Բաշխեղծը երեկ կարծանած չըլլաւ մեր Տաշիք, եթէ երբեք կանաւն ձայնած ըլլաւ զեղ զարեբու արիւնտի մարտուն ծնած մեր Մանուկ Հանրապետութիւնը՝ ՄԻԱՑԵԱԼ, ԱՆԿՂԻԿ ԱՉԱՏ Հայաստանը։

Չենք կարծեր, եթէ ձառապա Հանրապետութիւնը, Թրուժընեան վարդապետութիւնը ախոր բնիք գործ գիտի չունենար մեր աշխարհամասին մէջ։

Ո՛չ, երբեք փոխած չէ այն քաղաքականութիւնը, զոր Հայկական Հարցի մէջ երեկ Բաշխեղծը կը տանէր։

Նաեւ ախոր Բաշխեղծը Թիւրքիան կ'ընէ՝ զա՛յն ի-նեւ ճեա ունենալու համար։

Նաեւ այսօր ան, քիւրքեառա յարաբերութեանց

հարցին մէջ. Ալեքանդրապոլի, Մոսկւայի եւ Կստան-
թերք կ'երազէ...

Ու ճիշդ այն նկատումներով այն աշխարհիւր-
քեայ կը սպասուէր Սէրափ: Կը սպասուէր ետ առնել
այն պարէնը, որով որ մը տիպաշահած էր զայն...

Եղափակէնք:

Փորձեցինք յատ սեղօր եւ ամփոփ ձեռք առնել
մաստ պատմութիւնը մեր մօտաւոր անցեալի մէկ
կարեւորագոյն էջին:

Փաստերը. զէպիւր, եւ իրողութիւններ կը պահան-
ջուէր, ի կողմէն հետեւեալը մկայելու:

1. — 1917 չուկս. ին Ռուսիոյ մէջ իշխանութեան
սիրանայով՝ Բոլշեւիկներ առաջին մէկ օրէն ամէն
գոհողութեան գնաց. իր հետագայ պայքարին մէջ
Թիւրքիան իրեն հետ ունենայու համար:

2. — Այս աջակցութիւնը անխափս, ազդու եւ
սեւական դարձնելու համար՝ Մոսկւա որոշեց իջնել
հարաւ եւ սահմանակից դառնալ Թիւրքիոյ:

3. — Թէ՛ այս հպատակին հասնելու եւ թէ Թիւր-
քիան ամբողջ իրեն կապելու համար, Մոսկւա յա-
տուկ պայքար բացաւ Սեւի դաւն-սգրի դէմ՝ անօր
ոչնչացումը պահանջելով:

4. — Սեւի դաւնագրի ոչնչացումը հետապնդե-
լով՝ Մոսկւա եւ Էջմիւրի, համախօսմանդ եւ զի-
նակցաբար, ծրագրեցին 1920 Սեպտ. 23-ի պատերազ-
մը Հայաստանի դէմ:

5. — Եթէ Ռուսիոյ համամտութիւնը եւ զինակ-
ցութիւնը չըլլար՝ Թիւրքիա երբեք պիտի չյանդգներ
պատերազմի մտնել Հայաստանի հետ եւ խուժել Ան-
դրեկով կաս:

6. ՈւԼԵԲՍԿԻՆԻՍԿԻՆԻ ԳԻՄԵՆԻՆԻՍԿԻ ԲՈՒՆ ԶԵՂԻՆԿԻՆԻ ԲՈՒՆ
ՍԻՍԵՆ ԵՂԱՅԻ, ԵՒ ԻՅԵՆ ԳԻՄԵՆԻՆԻՍԿԻՆԻ ԲՈՒՆ ԶԵՂԻՆԿԻՆԻ ԲՈՒՆ

Սիւն թելագրեց Մեջ:

7. ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԶԵՆԱՊԼՍ ՃԻՇՏ Է, ՍՏՈՐԱԳՐԵՑԻՆ ԴԱՇՆԱԿ
ՅԱԿՈՒՆ ՊԱՏԻՐԱԿՆԵՐԸ, ՍԱԿԱՅՆ ԱՅՍ ՊԱՅԻՐԱԿՆԵՐԸ ԿՐ ՆԵՐ-
ԿԱՅԱՑՆԷԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ, ՈՐ ԸՍՏ ԲՈՂՇԵՒԻԿՆԵՐՈՒ ՆՈՅ.
ԶՅ ԷՆ Ի ՎԵՐ ԱՆԳՈՅ ԷՐ ԵՒ ԵՐԿԻՐ ՄԸ, ՈՐ ԱՐԴԷՆ ԶՐԿԻԱԾ ԷՐ ԻՐ
ԱՆԿԱԽՈՒԹԵՆԷՆ ԵՒ ԲԱԺՆԻԱԾ ԵՐԿՈՒ ՅԱՂԹԱԿԱՆ ԶԻՆԱԿԻՑ-
ՆԵՐՈՒ՝ ՌՈՒՍԻՈՅ ԵՒ ԹԻՐԲԻՈՅ ՄԻՋԵԻ:

8. ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՐՈՒՆ
ԱՄԵՆԱՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱՀԱՆԳՈՎ ԴԱՇՆԱԿՅԱԿԱՆ ՊԱՏԻՐԱԿՆԵՐԸ ԿՐ
ՍՏՈՐԱԳՐԷՆ ԱԼԵԲՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ, ԿՐ ԳՏՆԻԷՐ ՈՋ ԹԷ
ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ, ԱՅԼ ԲՈՂՇԵՒԻԿՆԵՐՈՒ ԶԵՆԱԲԸ:

9. ՆԱԵԻ ԱԼԵԲՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ ԵՏՔ ՌՈՒՍԻԱ
ՄԵԱՅ ՀՈՒՍԱՏԱՐԻՄ ԱՅՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԶՈՐ ՎԱՐԱԾ ԷՐ
ՄԻՆՁԵԻ ԱՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ, ԵՒ ԱՌ ԱՅԻ, ԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒ-
ԹԵԱՆ ՀԱՒԱՏԱՐԻՄ ՄԵՈԼՈՎ, ՆՈՐ ԴԱՇՆԻՔՆԵՐՈՎ — ՄՈՍԿՎԱՅԻ
ԵՒ ԿԱՐՄԻ — ԱՂ ԱԻԵԼԻ ԾԱՆՐԱՅՈՒՅ ԱԼԵԲՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱ-
ԳՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ:

10. ՆԱԵԻ ԱՅՍՈՐ ՌՈՒՍԻԱ ՄԻՇՏ ՆՈՅՆ ԹԻՐԲԻՈՅ ԲԱՐԵ-
ԿԱՄՈՒԹԻՒՆԸ ԿՐ ՈՐՈՆԷ, ՊԱՏՐԱՍՏ, Ի ԽՆԴԻՐ ԱՅԻ ԲԱՐԵԿԱ-
ՄՈՒԹԵԱՆ, ԻՈՐԱՆՈՐ ԶԻՋՈՒՄՆԵՐ ԸՆԵԼՈՒ ԱՆՈՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐ-
ՅԻՆ ՄԷՋ:

(Վ Ե Ր Զ)

ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅԻՆ «ՅԱՍՏՐԵՐ»-Ի № 109 110,
111, 112, 113 և 114. (2, 3, 4, 5, 9 10 Օգոստոս
1914 թ.).

